

Marta Ewa Kurzyńska, Łukasz Ławicki

Muzealne echa Paula Robiena – pomorskiego ornitologa i aktywisty na rzecz ochrony przyrody

Museum echoes of Paul Robien – a Pomeranian ornithologist
and wildlife conservation activist

Abstrakt: Artykuł prezentuje dotychczasowe ustalenia dotyczące życia i aktywności Paula Robiena (1882–1945), ornitologa, założyciela *Naturwarte Mönne* (Stacji Przyrodniczej Mönne), pracownika *Museum der Stadt Stettin* (Muzeum Miasta Szczecina) w latach 1916–1920. Poglądowo przedstawiono zawartość publikacji i archiwaliów dotyczących jego osoby. Wykazano, że okres działalności muzealnej ugruntował status Robiena jako ornitologa i ukierunkował jego dalsze działania zawodowe. Ukazano także losy jego spuścizny po 1945 roku, uratowanej od zniszczenia przez ówczesnych pracowników muzeum w Szczecinie – Krystynę Kowalską i Jerzego Noskiewicza. Nkreślono wpływ Robiena na późniejszych badaczy i miłośników awifauny – Jerzego Giergielewicza i Wernera Eichstäda. W 2022 roku przypada 140. rocznica urodzin Paula Robiena oraz 100. rocznica powstania *Naturwarte Mönne*.

Słowa kluczowe: ornitologia, zbiory przyrodnicze, Pomorze, Szczecin, *Museum der Stadt Stettin* – *Naturkundemuseum*, Muzeum Narodowe w Szczecinie, XIX–XX wiek, *Naturwarte Mönne*

Abstract: The article focuses on information to date regarding life and activity of Paul Robien (1882–1945), an ornithologist, founder of *Naturwarte Mönne*, and *Museum der Stadt Stettin* employee in 1916–1920. It presents publications and archival documents about him. It shows that the period of museum activity strengthened his status as an ornithologist and directed his further professional work. The paper also presents what happened to Robien's legacy after 1945 which was saved from destruction by the then employees of the museum, Krystyna Kowalska and Jerzy Noskiewicz. It shows the influence Paul Robien had on subsequent researchers and enthusiasts of birdlife – Jerzy Giergielewicz and Werner Eichstädt. In 2022, the 140th anniversary of Robien's birth and the 100th anniversary of founding of *Naturwarte Mönne* occurring.

Keywords: ornithology, natural collections, Pomerania, Szczecin, *Museum der Stadt Stettin* – *Naturkundemuseum*, National Museum in Szczecin, 19th–20th centuries, *Naturwarte Mönne*

W 2022 roku przypada 140. rocznica urodzin Paula Robiena (1882–1945) oraz 100. rocznica powstania kierowanej przez niego stacji przyrodniczej na wyspie Mönne (Mętna, Mienia, obecnie Sadlińskie Łąki). Ten do dzisiaj cytowany badacz pomorskiej awifauny, radykalny działacz na rzecz ochrony przyrody,

charyzmatyczny ideolog „zielonej rewolucji” (uchodzący za prekursora niemieckiego ruchu zielonych, w szczególności jego nurtu anarchistycznego) szczecinianom oraz badaczom i miłośnikom przyrody znany był właśnie jako rezydent wspomnianej stacji przyrodniczej (w latach 1922–1945), która mieściła się na wyspie położonej u ujścia rzeki Regalicy do jeziora Dąbie, wówczas obszaru pomiędzy rozbudowującym się szczecińskim portem a lotniskiem *Stettin-Alttdamm* (Szczecin-Dąbie).

Punktem wyjścia do przyjrzenia się nietuzinkowej postaci związanej ze Szczecinem i Pomorzem oraz do zaprezentowania jej na łamach rocznika Muzeum Narodowego w Szczecinie było jednak lakoniczne zdanie powielane w polskich i niemieckich opracowaniach popularnych, dotyczące stosunkowo krótkiego etapu w życiu Robiena przed zamieszkaniem na wyspie Mönne: „Po pierwszej wojnie światowej Paul Robien przez kilka lat pracował w dziale zbiorów szczecińskiego muzeum przyrodniczego” (Banaszak 2007, 37). Równie zdawkowa jest informacja, że pracował tam w dziale ptaków (Liskowacki 1996, 7; Jaszczyński 2016). Tymczasem okres zatrudnienia w *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum* – dokładnie w latach 1916–1920, a więc częściowo jeszcze w trakcie pierwszej wojny światowej – okazał się dla Robiena przełomowy. Ugruntował jego pozycję jako ornitologa i ukierunkował dalsze działania zawodowe. *Naturkundemuseum* (Muzeum Przyrodnicze) było – obok *Museum für Kunst und Handwerk* (Muzeum Sztuki i Rzemiosła Artystycznego) – jednym z dwóch działów *Museum der Stadt Stettin*, którego ideowym spadkobiercą jest właśnie Muzeum Narodowe w Szczecinie.

Na podstawie przeglądu publikacji i archiwaliów podsumujemy dotychczasowe ustalenia na temat życia i aktywności Robiena oraz dokonamy rekonstrukcji jego działalności muzealnej – edukacyjnej, popularyzatorskiej i naukowej. Przy okazji naszkicujemy fragment dziejów *Naturkundemuseum*, obejmujący w szczególności zagadnienia związane z kolekcją ornitologiczną.

Przedstawimy również powojenne losy spuścizny Paula Robiena, a także udział w jej ochronie pracowników szczecińskiego muzeum (w okresie 1948–1962) – Krystyny Kowalskiej, zoolożki i historyczki nauki, oraz Jerzego Noskiewicza, ornitologa, założyciela Rezerwatu Przyrody „Świdwie”. Nakreślimy także wpływ, jaki wywarła postać Robiena na ich pracę zawodową oraz wskażemy ich rolę w rozpoczęciu swoistej „sztafety robienowskiej”, podejmowanej przez kolejnych badaczy i sympatyków szczecińskiego ornitologa, wśród których szczególnie wyróżniają się jeszcze Jerzy Giergielewicz oraz Werner i Heidemarie Eichstädtowie.

Mamy świadomość, że niniejsze opracowanie stanowi jedynie wstęp do dalszych, bardziej wnikliwych studiów dotyczących zarówno postaci Paula Robiena, jak i historii kolekcji ornitologicznej *Naturkundemuseum – Museum der Stadt Stettin* oraz opisu tego jej fragmentu, który jest przechowywany w Muzeum Narodowym w Szczecinie oraz Muzeum i Instytucie Zoologii PAN w Warszawie.

Paul Robien – rewolucjonista, ekolog, ornitolog¹

Paul Ruthke (Robien), a właściwie Max Hermann Paul Ruthke, urodził się 2 IX 1882 roku w miejscowości Friedenshof (obecnie Spokojne) niedaleko Bublitz, Kreis Köslin (obecnie Bobolice, pow. koszaliński) jako nieślubne dziecko niezamężnej Wilhelminy Ruthke². Według rodzinnej legendy jego ojcem był feldmarszałek hrabia Alfred von Schlieffen. Od czasów szkolnych związany był ze Szczecinem. Tu ukończył osiem klas obowiązkowej szkoły ludowej (prawdopodobnie uczył się tam w latach 1887–1894) (Müller 1910). W tym czasie mieszkał z wujem – mistrzem krawieckim Albertem Ruthkem – naprzeciwko szpitala garnizonowego na *Körnerstraße* (ul. gen. Józefa Sowińskiego). Od najmłodszych lat pracował i żył w ubóstwie. Jedyne „ludzkie godziny” spędzał na nauce. Był uważnym obserwatorem i zdolnym samoukiem. Aby wyrwać się z nędzy, szukał pracy w Berlinie-Spandau, Meklemburgii, Hiddensee. Został marynarzem. Pływał pomiędzy Hamburgiem, Londynem i Antwerpią. Dotarł też do Ameryki Północnej i Środkowej oraz Indii Zachodnich. Pieszko przemierzył Belgię, północną Francję, Szwecję i Anglię, podróżował amerykańską koleją. W ten sposób poznał różnorodność rasową i obyczajową, obserwował „ludzką nędzę i wyzysk”, ale także odkrył „wzniosłość natury”. Zrodziło się w nim przekonanie, że „wyzwolenie od wszelkiego cierpienia może nastąpić poprzez kontemplowanie cudów stworzenia” (Ploetz 1986, 165). Robien podjął też wtedy pierwsze próby pisarskie (były to wiersze i opowiadania). W 1904 roku został wcielony do wojska i jako żołnierz piechoty morskiej walczył w Afryce Południowo-Zachodniej, w wojnie kolonialnej podczas powstania ludności Herero³. Okupił to kryzysem psychicznym. Ukształtowała się w nim postawa antypaństwowa i antymilitarysty. Zyskał status inwalidy wojennego (*Militärinvalid*). Po powrocie do Szczecina ożenił się (13 VI 1908) ze sprzedawczynią Emmą Wendland, z którą mieszkał w piwnicy przy jednej z ulic śródmieścia, przy *Bugenhagenstraße* 5 (obecnie nieistniejąca ulica na terenie Centrum Handlowego Galaxy) (por. przypis 2)⁴. Ślub nastąpił krótko przed narodzinami ich syna (29 VI 1908).

¹ W tym rozdziale nakreślono sylwetkę Robiena na podstawie trzech najważniejszych opracowań biograficznych: Linse 1986, 72–124; Ploetz 1986; Eichstädt *et al.* 1998.

² Na podstawie aktu ślubu Paula Ruthke i Emmy Wendlandt (1908). W dokumencie widnieje inne imię matki Robiena – Johanne ([*Akt ślubu Emmy Wendlandt i Paula Ruthke*, 1908], <<https://www.ancestry.de/search/collections/60749/>> [dostęp: 7 III 2022]).

³ Brutalne stłumienie w latach 1904–1907 przez wojska Cesarstwa Niemieckiego powstania afrykańskich ludów Herero i Namaqua w Niemieckiej Afryce Południowo-Zachodniej (dzisiejsza Namibia) zostało uznane za pierwsze ludobójstwo w XX wieku (Olusoga, Erichsen 2012).

⁴ Emma Helene Berta Wendlandt, urodzona 25 X 1885 r. w Szczecinie, była córką robotnika Friedricha Augusta Wilhelma Wendlandta i jego żony Marii Friederike Emmy z domu Gebler, zamieszkałych w momencie ślubu córki w Kiel (Kilonia).

Paul Ruthke junior nasiąkał pasją ornitologiczną ojca (z czasem stała się ona również jego zawodem)⁵. W tym czasie Robiena znów dotknęły „zmartwienia i upokorzenia”: bieda, imanie się różnych prac, rozczarowanie życiem rodzinnym, odrzucanie jego utworów literackich (przez redakcje dostępne dla robotników) i tym samym upadek marzeń o karierze pisarza. Ukojenie przyniosła mu w tym czasie praca na wsi i obserwacja ptaków. Podejmował wędrowki po okolicach Szczecina, a w 1910 roku zaczął sporządzać pierwsze notatki z obserwacji ornitologicznych. Czytał *Walkę o byt* Karola Darwina opisującą rywalizację między organizmami o zasoby potrzebne do życia, która zrobiła na nim „wulkaniczne wrażenie” (*vulkanische Wirkung*) i ugruntowała jego społeczne poglądy, zmierzające ku podjęciu działań na rzecz „wyzwolenia ludzi” przez zbliżenie ich do natury.

Wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej został wcielony do marynarki wojennej (1914/1915). Tym razem uniknął bezpośredniego udziału w walce, był palaczem okrętowym i „nieustannie dopuszczał się zdrady stanu, wysyłając informacje do dyplomatów Ententy” (Linse 1986, 98). Wcielał więc w życie swoje antymilitarystyczne nastawienie i sprzeciw wobec wyniszczającej wojny. W 1917 roku wystosował memorandum do cesarza Niemiec Wilhelma II Hohenzollerna (!), wzywające go do zakończenia wojny i abdykacji w celu „ratowania życia milionów”⁶.

Na przełomie lat 1915/1916 Robien musiał być już znowu w Szczecinie. Był to czas, w którym przeżywał swój drugi kryzys psychiczny. Wtedy lub jeszcze przed 1914 rokiem spotkał Erwina Ackerknechta (1880–1960), od 1907 roku dyrektora *Stadtbibliothek Stettin* (Biblioteki Miejskiej w Szczecinie), który wpłynął na dalsze jego losy. Ackerknecht, zdeklarowany socjaldemokrata, podobnie jak Robien był człowiekiem czynu i konsekwentnie realizował swoje idee.

⁵ Paul Ruthke (1908–1981) – ornitolog, początkowo (1928–1929) publikował pod nazwiskiem ojca, jako Robien junior. W latach 1922–1930 towarzyszył mu przy pracy na *Naturwarte Mönne*. W latach 1930–1945 mieszkał i pracował w *Berlinchen* (obecnie Barlinek). W 1946 r. osiadł w Oststeinbek k. Hamburga. Był członkiem *Vogelkundliche Arbeitsgruppe Schleswig-Holstein*. Jego kolekcja jaj znajduje się w *Zoologisches Museum Hamburg* (Muzeum Zoologicznym w Hamburgu). Do 1951 r. był autorem licznych tekstów podsumowujących obserwacje ornitologiczne (z lat 1928–1951) na Pomorzu, w tym Nowej Marchii czy *Naturwarte Mönne*. Później zajmował się awifauną Szlezwika-Holsztynu, a także Maroka (Schlundt 1978; Ruthke H. 2016, 374–381).

⁶ Robien pisze o tym w otwartym liście do Adolfa Hitlera (w 1935 roku!) – ostrzega go przed ówczesnymi „ambicjami” Niemiec, które niechybnie doprowadzą do powtórki z historii, czyli katastrofy wywołanej pierwszą wojną światową. P. Robien, *Offener Brief an die Deutsche Reichsregierung zu Händen des Führers Adolf Hitler, 01.04.1935*. (List otwarty do rządu Niemiec. Do rąk Führera Adolfa Hitlera) [maszynopis] – dokument z archiwum DLA Marbach, Zug. Nr.: 60.4007, 2).

Dołożył wielu starań, by polepszyć stan i funkcjonowanie *Völksbüchereien* (Bibliotek Ludowych), które miały być miejscem samokształcenia środowisk robotniczych i platformą ich awansu społecznego. Prawdopodobnym miejscem spotkania Ackerknechta z Robieniem mogła być właśnie jedna z takich *Völksbüchereien*, ulokowana gdzieś w śródmieściu, przypuszczalnie w budynku szkoły podstawowej⁷. Nie można też wykluczyć, że Robien korzystał z biblioteki miejskiej – *Stadtbibliothek Stettin* przy *Grüne Schanze* 8 (ul. Dworcowa 8), której księgozbiór naukowy zapewne lepiej by zaspokajał jego potrzeby czytelnicze (Bartosik 2005, 23–33). Być może znany ze swej otwartości Erwin Ackerknecht – „elokwentny, życzliwy ludziom, dobrotliwy szwabski demokrat” (Gałczyńska 1999, 211) – wdał się w rozmowę z Robieniem zaintrygowany jego częstymi wizytami w bibliotece i doborem czytanych lektur. Zbieżne poglądy i wiedza Robiena w połączeniu z jego zapalem i charyzmą zapewne musiały robić wrażenie na Ackerknechcie, dlatego postanowił mu pomóc. Dowodem ich znajomości są listy Robiena do Ackerknechta, zdeponowane w ramach spuścizny tego ostatniego w *Deutsches Literaturarchiv Marbach*. Na podstawie informacji zawartych w publikacjach można też dostrzec ślady ich współpracy. Jako dyrektor szczecińskiej biblioteki Ackerknecht organizował piesze wycieczki młodzieży po okolicach Szczecina, w tym również ornitologiczne, więc zapewne potrzebował odpowiednio wykwalifikowanych przewodników. W 1919 roku otworzył *Stettiner Volkshochschule*. Zapraszał do współpracy specjalistów z różnych dziedzin, a wykładom i odczytom towarzyszyły drukowane materiały poglądowe. Jedna z ornitologicznych książek Robiena ukazała się właśnie w wydawnictwie tej instytucji (Robien 1923a). Ackerknecht wymieniany był jako osobistość odwiedzająca *Naturwarte Mönne* w ramach wycieczek dydaktycznych organizowanych przez *Stettiner Volkshochschule* (Linse 1998, 18).

Robiena z Ackerknechtem łączyła również zdecydowana postawa antynazistowska. W latach 1933–1939 Ackerknecht został usunięty ze stanowiska dyrektora szczecińskiej biblioteki jako osoba „niepewna politycznie”, ponieważ jednoznacznie odżegnywał się od idei nazizmu (Gałczyńska 1999, 212–213). Z kolei Robien w swych tekstach publicystycznych i w różnych formach aktywności ujawniał postawę antymilitarystyczną i ostro krytykował poczynania władzy, a w czasie rządów NSDAP w korespondencji urzędowej nigdy nie użył *Heil Hitler*.

⁷ W 1912 r. było w Szczecinie 12 bibliotek ludowych, w latach czterdziestych XX wieku – już 32. Od 1919 r. ich centrala stała się oddziałem kierowanej przez E. Ackerknechta *Stadtbibliothek Stettin*. Było to zaplecze dla otwartej w tym samym roku *Stettiner Volkshochschule* (Wyższej Szkoły Ludowej). Obydwie instytucje mieściły się w budynku Biblioteki Miejskiej przy *Grüne Schanze* 8 (ul. Dworcowa) (Bartosik 2005; Gałczyńska 1999, 213).

Od 1917 roku los Robiena wyraźnie się odmienił. Regularnie pisywał do „Stettiner General-Anzeiger” (gdzie publikował także Ackerknecht). Dzięki temu stał się rozpoznawalny i zyskał grono zafascynowanych słuchaczy, spośród których powstał *Zwitscherklub* (Klub Świegotków). Dzięki protekcji Ackerknechta w latach 1916/1917–1922 zamieszkał w otoczonym rozległym parkiem sanatorium fundacji im. Ernsta Moritza Arndta – (*Stiftung Ernst-Moritz-Arndt-Haus*, ryc. 1) dla osób nerwowo chorych, z którego korzystali mieszczenie i burżuazja, głównie z Berlina. Tam mieszkał do czasu przeniesienia się na wyspę Mönne (2 maja 1922 roku), a prowadzący go doktor Marcus (*leitender Arzt Sanitätsrat*) zachęcał go do „wyrażenia siebie” poprzez pisanie (Ackermann 1991, 13–22). Dzięki wstawiennictwu Ackerknechta, zaprzyjaźnionego z Friedrichem Ackermannem, nadburmistrzem Szczecina w latach 1907–1931, który z racji swej funkcji był również formalnym zwierzchnikiem *Museum der Stadt Stettin*, Robien znalazł zatrudnienie w *Naturkundemuseum*, które stanowiło jeden z dwóch działów muzeum miejskiego (Ackermann 1991, 13–22; Linse 1986, 99).

Lata 1916–1922, obejmujące także pracę Robiena w *Naturkundemuseum* (1916–1920), były dla niego okresem twórczej gorączki i swoistej erupcji zdarzeń zarówno na gruncie ornitologii, jak i „zielonej rewolucji”. Wiązał się z tym „wysyp” publikacji ornitologicznych i podjęcie intensywnej działalności publicystycznej (anarchistycznej) oraz poszukiwanie sojuszników do zrealizowania rewolucji, ostatecznie zakończone niepowodzeniem, co doprowadziło do przeformułowania jej celów z globalnych na lokalne, sfinalizowane aktywnością na *Naturwarte Mönne*.

Głównym źródłem informacji biograficznych o Robieniu i jego działalności są autorskie publikacje: teksty przyrodnicze (ornitologiczne) z lat 1912–1943 oraz publicystyczne (anarchistyczne) z lat 1920–1929. Dotąd analizowano je osobno, choć wybrzmiewa z nich ta sama idea tworzenia przyrodniczych obszarów chronionych, wyłączonych spod niszczyielskiej działalności człowieka.

Teksty publicystyczne – traktujące o bieżących problemach polityczno-społecznych, ekonomicznych i ekologicznych – dla prof. Urlicha Linsego⁸ stały się podstawą do nakreślenia sylwetki Puala Robiena jako prekursora wprowadzania wątków ekologicznych do programu ruchów anarchistycznych (w monografii poświęconej historii powstania ruchów ekologicznych w Niemczech – *Ökopax und Anarchie. Eine Geschichte der ökologischen Bewegungen in Deutschland*, zob. Linse 1986).

⁸ Ulrich Linse (ur. 1939) – niemiecki historyk badający alternatywne ruchy społeczne Cesarstwa Niemieckiego (1871–1918), w tym m.in. ruchy anarchistyczne, ruchy na rzecz reformy życia i ochrony przyrody.

Podstawą do zrekonstruowania portretu Robiena jako charyzmatycznego ideologa – najpierw „ruchu na rzecz wolności”, w którym chodzi „o chleb, światło i powietrze”, a potem „zielonej rewolucji czy zielonego antyindustrializmu dążącego do objęcia ochroną zagrożonych gatunków zwierząt i roślin, które zatrwane są przez obecny system [społeczno-polityczno-gospodarczy]” (Ruthke 1949, 174–175) – są liczne teksty z lat 1920–1929 ukazujące się na łamach „Der freie Arbeiter”⁹ oraz „Der Syndikalist”¹⁰ (Linse 1986, 72–124). Artykuły te stanowią źródło wiedzy na temat jego poglądów anarchistycznych, antimilitarystycznych, antykapitalistycznych, antymodernistycznych i ekologicznych, a także umożliwiają rekonstrukcję części jego życia przed osiedleniem się na wyspie Mönne w maju 1922 roku, czyli dorastanie, udział w niemieckiej wojnie kolonialnej oraz w pierwszej wojnie światowej, wędrówki po świecie, moment pojawienia się ornitologii w jego życiu. Przybliżają również treści prób literackich. Umożliwiają prześledzenie losów obmyślanej przez Robiena rewolucji, przeformułowywania jej celów i stopniowego ograniczania jej zasięgu, od początkowo planowanego ruchu globalnego do działań lokalnych na Pomorzu i wyspie Mönne. Pokazują także punkty sporne ze środowiskami skupionymi wokół czasopism, na których łamach publikował, oraz rozległość podejmowanych przez niego działań i nawiązywanych kontaktów podczas prób realizacji „zielonej rewolucji”. Z tekstów tych dowiadujemy się, że był uczestnikiem takich wydarzeń, jak *Die erste Deutsche Siedlungskonferenz*, Worpsswede 1921 (Pierwsza Niemiecka Konferencja Osadnicza) oraz *III Internationaler Anti-Militaristischer Kongress*, Haga 1921 (Międzynarodowy Kongres Antymilitarystyczny). Angażował się w działalność powołanego w Hadze *Internationaler Anti-Militaristischen Bureaus* (Międzynarodowego Biura Antymilitarystycznego przeciwko Wojnie i Reakcji) (por. przypis 11). Był organizatorem *Kongres der Naturrevolutionäre* (Kongresu Rewolucjonistów Natury) w Berlinie w 1922 roku. Publicystyka Paula Robiena stanowi również nieocenione źródło informacji o pierwszych, trudnych latach egzystowania na wyspie Mönne, kiedy to jego płomienne idee zderzyły się z rzeczywistością życia blisko natury, wymuszającego pokorę wobec jej praw i wkładania ogromnego wysiłku w zmaganie się z jej surowością – podtopieniami, niszczeniem upraw, trudnościami aprowizacyjnymi.

Teksty publicystyczne ukazują Robiena jako aktywistę, przenikliwego i ostrego komentatora rzeczywistości społeczno-gospodarczo-politycznej, którą jego zdaniem była skażona przez rewolucję przemysłową, kapitalizm i obowiązujący układ władzy.

⁹ „Der freie Arbeiter. Die Anarchistische Zeitung. Der Publikationsorgan der Föderation der Kommunistischen Anarchisten Deutschlands” – organ Federacji Komunistycznych Anarchistów Niemiec, ukazujący się w latach 1904–1933.

¹⁰ „Der Syndikalist. Der Publikationsorgan der Freien Arbeiter-Union Deutschlands” – organ Wolnego Związku Robotniczego Niemiec, wydawany w latach 1918–1932.

W jego ocenie te systemy i procesy najbardziej ciemniły zwyczajnych ludzi, robotników żyjących w nędzy i ścisku przeludnionych miast, a także doprowadzały do degradacji środowiska naturalnego. Artykuły te pokazują go jako człowieka czynu, którego mierzą jałowe dyskusje, pragnącego wcielić w życie głoszone idee, zmierzającego do wywołania masowego ruchu społecznego – akcji osadniczej i tworzenia sieci stacji przyrodniczych.

„Rewolucja Paula Robiena”, czyli inaczej „rewolucja natury” lub „zielona rewolucja”, zakładała przede wszystkim harmonijne współistnienie człowieka z naturą. Próbując ją opisać, można w niej wyodrębnić dwie fazy: anarchisticzną (radykalną) w latach 1918–1921¹¹ i ekologiczną (przyrodniczą) w latach 1922–1945. Podkreślić jednak należy, że wątki ekologiczne są w niej istotne od samego początku.

¹¹ Na podstawie opracowania U. Linsego (Linse 1986, 72–84) można wskazać następujące wydarzenia, które stały się podstawą anarchistycznej (radykalnej) fazy „rewolucji Robiena”. W listopadzie 1918 r. Gustav Landauer (1870–1919) – pacyfista oraz teoretyk i działacz anarchizmu komunitariańskiego i twórca koncepcji „socjalistycznych wspólnot osadniczych” (wolnościowych komun), która stała się inspiracją dla „akcji osadniczej” Robiena – przyjechał do Monachium, by wziąć udział w przejęciu władzy przez robotników, której przewodził Kurt Eisner. Jej efektem było powołanie w kwietniu 1919 r. Bawarskiej Republiki Rad (*Bayerische Räterepublik*), krwawo unieważnionej w przeciągu miesiąca. 1 maja 1919 r. G. Landauer został aresztowany, a dzień później zamordowany w więzieniu w Monachium-Stadelheim. W tym samym roku Leberecht Migge (1881–1935) ogłosił drukiem *Das grüne Manifest* (Migge 1919, 912–919), w którym zaproponował rozwiązanie problemów społecznych i gospodarczych Republiki Weimarskiej poprzez stworzenie jak największej liczby parków i ogrodów owocowo-warzywnych. Dzięki nim każdy, czyli „nie właściciel ziemi”, „nie kapitalista”, lecz zwykły człowiek (robotnik) mógłby wytwarzać własną żywność i być samowystarczalny, uzyskując względną wolność od dominacji systemu kapitalistycznego. Manifest stanowił przeniesienie na grunt niemiecki zapoczątkowanej i realizowanej jeszcze w XIX wieku angielskiej koncepcji urbanistycznej znanej pod nazwą Ruch Miasta Ogrodów (*Garden City Movement*). Manifest ten stał się podstawą wspólnych działań L. Miggego i Robiena oraz zorganizowania wspomnianej już Pierwszej Niemieckiej Konferencji Osadniczej (Worpswede, 1921), której efektem miała być akcja osadnicza, a jej założenia praktyczne stały się punktem sporu pomiędzy Miggem i Robieniem (Migge nawoływał do zasiedlenia nieużytków, czemu sprzeciwiał się Robien, według którego zasiedlane powinny być ziemie uprawne, a nie ekologiczne nisze). W maju 1920 r. został zamordowany Hans Paasche (1881–1920), ceniony przez Robiena (wymieniali korespondencję) ekolog, filozof, feministka, aktywista pacyfistyczny, wegetarianin, działacz na rzecz ochrony zwierząt, uczestnik wojen w koloniach niemieckich w Afryce, którego majątek Zacisze w Wielkopolsce stał się schronieniem dla zbiegłych członków Bawarskiej Republiki Rad i innych prześladowanych rewolucjonistów. W styczniu 1921 r. Robien wziął udział w Pierwszej Niemieckiej Konferencji Osadniczej w Worpswede, na której poróżnił się z L. Miggem, a następnie w III Międzynarodowym Kongresie Antymilitarystycznym w Hadze, angażując się w działania założonego tam Międzynarodowego Biura Antymilitarystycznego Przeciwko Wojnie i Reakcji. Dążył do stworzenia międzynarodowych punktów obserwacyjnych działań militarnych mocarstw, ale nigdy nie otrzymał od Biura kontaktów do francuskich i angielskich współpracowników, więc przeżył wielkie rozczarowanie indolencją ruchu antymilitarystów.

Wyrazem fazy anarchistycznej (radykałnej) w rewolucji Robiena miała być akcja osadnicza przeprowadzona w celu przekształcenia „ludzi miasta w ludzi ziemi” i zapewnienia „prostym ludziom chleba i wyzwolenia” ich spod jarzma kapitalizmu. W szczególności miała być ratunkiem dla obywateli Republiki Weimarskiej trawionej skutkami przegranej pierwszej wojny światowej, która spowodowała kryzys gospodarczy, najdotkliwiej odczuwany w latach 1919–1923. Założenia akcji osadniczej zostały omówione w trakcie wspomnianej już Pierwszej Niemieckiej Konferencji Osadniczej w Worpswede¹², zainspirowanej i zorganizowanej w 1921 roku przez Leberechta Migge (1881–1935), autora *Das grüne Manifest* (Migge 1919, 912–919; por. przypis 11). Robien odegrał na tym spotkaniu znaczącą rolę jako logistyk akcji, ale także główny adwersarz L. Miggego. Opis akcji osadniczej, planu jej przebiegu oraz sposobu funkcjonowania „osady wolnych ludzi” Robien przedstawił w cyklu broszur *Neubau für eine freie Erde* (Robien 1921a)¹³. Akcja osadnicza miała polegać na zajęciu ziemi przez robotników w ramach działań bezpośrednich, czyli przejęciu jej od feudalnych właścicieli ziemskich i utworzenia na niej wspólnot osadników utrzymujących się z własnej pracy, w poszanowaniu dla przyrody. Fiasko akcji osadniczej na szerszą skalę¹⁴ oraz doświadczenia jedynej założonej w 1921 roku osady *Freie Erde* (Wolna Ziemia) pod Düsseldorfem, utworzonej na nieużytku między bagnami a lasem, w bezpośrednim sąsiedztwie Unterbacher See, uświadomiły Robienowi, że akcja osadnicza może przynieść więcej szkody niż pożytku,

¹² W okolicach miejscowości Worpswede k. Bremy od 1889 r. na torfowisku Teufelsmoor funkcjonowała kolonia artystyczna. Od 1920 r. mieszkał w niej L. Migge, realizując swój projekt „Sonnenhof” (zabudowań mieszkalnych z ogrodami owocowo-warzywnymi) jako spełnienie idei „komuny pracy”, wypracowanej z malarzem Heinrichem Vogelerem, założycielem kolonii. Poprzez sztukę łączyła ona pracę umysłową z fizyczną (ogrodnictwo, rolnictwo). Projekt ten był następnie rozwijany przez L. Miggego jako koncepcja „ogrodów socjalnych” dla robotniczych osiedli mieszkalnych (Migge 1926).

¹³ Broszura ta składała się z trzech części: 1. „Siedlungs-Aktion”, 2. „Auf zur Tat”, 3. „Arbeitsfreude” (Robien 1921a).

¹⁴ Rewolucja agrarna pod hasłem „Chleba! Słóica! Powietrza!”, skierowana przeciwko kapitalizmowi i parlamentaryzmowi, według planu Robiena wymagała porwania do działań przynajmniej dziesięciu milionów sparaliżowanych kapitalizmem robotników. Miała rozpocząć się 1 V 1921 r. – „tego dnia zamiast do miejskich barów, robotnicy ruszą pociągami na wieś, a miasta-grobowce robotników – wyludniają się, a ich armie powędrują wśród zielonych upraw do feudalnych fortec”. Odezwa wzywająca robotników do akcji osadniczej w ramach rewolucji agrarnej miała zostać rozpowszechniona przez Niemiecką Konfederację Związków Zawodowych, jednak odrzucono ją, zarzucając posługiwanie się komunistycznymi hasłami. Kwestią sporną była własność ziemi. W wyznaczonym terminie zamiast milionów robotników zgłosiło się dwadzieścia pięć osób, głównie kobiet, które w czerwcu 1921 r. pod Düsseldorfem założyły osadę *Freie Erde*, gdzie starały się wcielić w życie idee samowystarczalnej wspólnoty inspirowanej wizjami G. Landauera i P. Robiena. Osada ta funkcjonowała do lat sześćdziesiątych XX wieku (Linse 1986, 90–93).

ponieważ aby nie popadać w konflikty z właścicielami ziemi, osadnicy będą dążyć do zagospodarowania nieużytków, w tym często obszarów o znaczących walorach przyrodniczych, miejsc bogatych w faunę i florę (Linse 1986, 77–81). To wywoływało w Robienie sprzeciw. Dlatego od 1922 roku zmienił kierunek swoich działań i rozpoczął mniej radykalną fazę ekologiczną (przyrodniczą) swej rewolucji.

W tekstach dotyczących zagadnień ekologicznych Robien krytykował ówczesne urzędowe podejście do ochrony przyrody idące na głębokie kompromisy z kapitalizmem, z przemysłowcami i właścicielami ziemskimi, ale też sprzeciwiał się zawężaniu działań ochronnych w obrębie danego państwa. Jego poglądy i projektowane działania kolidowały z polityką twórcy idei ochrony pomników przyrody Hugona Conwentza (1855–1922)¹⁵, który stał na stanowisku, że ochrona przyrody stanowi integralną część ochrony ojczyzny i należy do zadań państwa, a każda interwencja międzynarodowego czy zagranicznego ośrodka stanowi ingerencję w suwerenność narodu. Dla Robiena wzorem podejścia do idei ochrony przyrody był Paul Sarasin (1856–1929) – szwajcarski przyrodnik i etnolog, założyciel parków narodowych w Szwajcarii, który domagał się umiędzynarodowienia ochrony przyrody (Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 56–58; Linse 1986, 101–102).

W celu utworzenia międzynarodowego ruchu na rzecz ochrony przyrody jako przedstawiciel założonego przez siebie stowarzyszenia *Internationale Bundes Naturwarte* (Międzynarodowej Sieci Stacji Przyrodniczych) w styczniu 1922 roku Robien zorganizował w Berlinie *Kongres der Naturrevolutionäre* (Linse 1986, 104–124). Odbył się on w siedzibie związków zawodowych (*Berliner Gewerkschaftshaus*), w którym dotąd miały miejsce jedynie debaty w kwestiach żądań płacowych i konfliktów partyjnych. Celem kongresu była próba zjednoczenia środowisk proletariackich i ruchów lewicujących dążących do reformy życia społecznego przez idee wspólnego działania na rzecz ochrony przyrody przeciwko jej państwowym i prywatnym niszczycielom. Robien przedstawił na nim projekt utworzenia w Niemczech od 600 do 1000 rezerwatów przyrody na obszarach bagien, torfowisk, jezior, wysp i półwyspów. Na obrzeżach tych obszarów miały powstać bazy dla obserwatorów/strażników przyrody, czyli samowystarczalne i niezależne od państwa stacje przyrodnicze. Mimo że Robien uzyskał deklaracje współpracy, jedynym realnym efektem kongresu berlińskiego było założenie przez niego samego w maju 1922 roku na wyspie Mönne stacji przyrodniczej – *Naturwarte Mönne*.

¹⁵ Hugo Conwentz (1855–1922) – urodzony na obrzeżach Gdańska (Sankt Albrecht Danzig) botanik i muzealnik, pionier europejskiej ochrony przyrody. W 1904 r. rozesłał do wszystkich starostw w Prusach memoriał pt. *Zagrożenie pomników przyrody oraz propozycje ich zachowania*. Memoriał ten stał się asumptem do utworzenia (22 X 1906 r.) *Staatliche Stelle für Naturdenkmalpflege in Preußen* (Państwowego Urzędu do Ochrony Pomników Przyrody w Prusach). H. Conwentz stanął na jego czele (1906–1922). W marcu 1908 r. powstała na Pomorzu pierwsza prowincjonalna agenda tej państwowej instytucji – *Provinzialkomitee für Naturdenkmalpflege in Pommern* (Behrens 2008, 25–46; Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 57–58).

Postulowane przez Robiena stacje przyrodnicze miały służyć ochronie wybranych obszarów przed rabunkową gospodarką i eksploatacją, a także miały być miejscem badań naukowych. Opiekunem/strażnikiem stacji przyrodniczej powinien być według niego naukowiec otoczony uczniami, który przygotowuje ich do pełnienia podobnej funkcji w przyszłości. Opiekunowie/strażnicy nie mieli otrzymywać pensji, ale powinni utrzymywać się z pracy własnych rąk, a jedzenie miały im zapewniać zakładane na miejscu ogrody warzywne i sady. Obszary, na których miały być ulokowane stacje przyrodnicze, nie powinny być kupowane ani dzierżawione, tylko po prostu przeznaczone do realizacji działań ochronnych i badawczych, ponieważ według Robiena ziemia, a szczególnie ta o wysokich walorach przyrodniczych, jest własnością wspólną. Międzynarodowa Sieć Stacji Przyrodniczych miała być pierwszym krokiem do przywrócenia „naturalnego stanu prawnego”, czyli zwrotu ziemi społeczeństwu. Stacje te Robien postrzegał nie tylko jako tereny ochronne dla zwierząt i roślin, ale też jako miejsca do życia dla ludzi, którzy pragną bliskości z naturą (Linse 1986, 78–82).

Środowiska proletariackie nie wykazały zrozumienia dla głoszonej przez Robiena idei ochrony przyrody i zdecydowanie odrzucały też jego krytykę konsumpcjonizmu, postępu technologicznego i rozwoju przemysłowego (Linse 1986, 104–124). Jego własne doświadczenia z *Naturwarte Mönne* – uzależnienie od urzędników w działalności badawczej i ekologicznej czy borykanie się z trudnościami finansowymi i aprowizacyjnymi (Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 56–77; 2003, 15–20) – także uświadomiły mu, że przeprowadzenie „zielonej rewolucji” nie jest takie proste. Był jednak świadomy swojego prekursorstwa. W 1923 roku napisał: „działania osadników z Worpsswede i Mönne to dwa kamienie milowe w niemieckim ruchu wolnościowym; choć niezauważone przez masy, a nawet młodzież oraz pominięte przez aktywnych politycznie bojowników – nie dadzą się już wymazać z historii” (Robien 1923b, 4; Linse 1986, 113).

W kolejnych latach (po 1922 roku) Robien skupił się na projektach ornitologicznych, na tworzeniu sieci stacji przyrodniczych, obserwacjach i badaniach ptaków wzdłuż wybrzeża Bałtyku i na obszarze Pomorza w miejscach ich gniazdowania i odpoczynku. Jego działalność w tym zakresie dokumentuje bibliografia prac ornitologicznych z lat 1912–1943, która została opracowana przez Jürgena Stübsa i zaprezentowana na polsko-niemieckim sympozjum „Paul Robien (1882–1945) – prekursor ekologii Pomorza i jego spadkobiercy”, zorganizowanym w Szczecinie w 1995 roku w 50. rocznicę śmierci pomorskiego ornitologa. Bibliografia ta została opublikowana pierwotnie w materiałach ze szczecińskiego sympozjum (Stübs 1998b, 51–56). Po dziesięciu latach we współpracy z Wernerem Eichstädtem została wydana jej uzupełniona wersja (Stübs, Eichstädt 2008a, 211–215).

W wyniku rekonesansu przeprowadzonego na potrzeby tego artykułu stało się jasne, że wymaga ona kolejnego uzupełnienia. Zaktualizowany wykaz zawiera ponad 200 publikacji z lat 1912–1943. W przeważającej części są to artykuły z prasy codziennej oraz z czasopism naukowych i popularnonaukowych.

Teksty ornitologiczne Robiena ukazywały się najpierw (od 1913 roku) na łamach „Stettiner General-Anzeiger”, a potem (od 1920 roku) na łamach „Ostsee-Zeitung”. Były to szkice opisujące wygląd, środowisko życia, zwyczaje i miejsca występowania ptaków. Przyniosły mu one uznanie, również za sprawą docenianych przez czytelników walorów stylistycznych. Przyczyniły się także do powstania nieformalnego kręgu miłośników przyrody, w szczególności ptaków – *Zwitscherklub* (Klub Świergotków). Z członkami tego klubu dwa razy w miesiącu, w niedzielę, Robien podejmował wędrowki „na ptaki” w bliższe i dalsze okolice Szczecina (Hinze 1969, 3–4)¹⁶. W 1926 roku prasowe szkice o ptakach zostały zebrane w książce pod tytułem *Unter gefiederten Freunden* (Robien 1926). Niektórzy członkowie *Zwitscherklub* z czasem stali się współpracownikami Robiena na *Naturwarte Mönne* czy uważnymi obserwatorami otoczenia przyrodniczego zgłaszającymi swojemu guru ciekawostki ornitologiczne i monitorującymi zagrożenia dla przyrody.

W 1918 roku ukazał się pierwszy tekst Robiena w specjalistycznym piśmie ornitologicznym „Ornithologische Monatsschrift” (Robien 1918), a w 1920 roku – pierwszy artykuł dotyczący konieczności tworzenia przyrodniczych obszarów chronionych (Robien 1920b). W latach 1921–1922 na łamach „Pommersche Tagespost” Paul Robien opublikował serię 10 artykułów opisujących najcenniejsze obszary występowania ptaków na Pomorzu, które proponował ustanowić rezerwatami przyrody¹⁷. Od 1925 roku koncentrował się już bardziej na przygotowywaniu tekstów do specjalistycznych czasopism ornitologicznych niż do prasy codziennej. W 1920 roku ukazała się jego pierwsza książka: *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin* (Robien 1920c)¹⁸, otwierająca cykl publikacji o ptakach Pomorza,

¹⁶ W latach 1917–1933 w wędrowkach ornitologicznych z Robieniem uczestniczyło jednorazowo 15–30 osób. Bywało, że uczestnicy pisali z nich sprawozdania. Ostatnia oficjalnie ogłoszona wycieczka miała miejsce 5 XI 1933 r.

¹⁷ Do 1922 r. było to jezioro Świdwie, południowa część jeziora Miedwie, jezioro Resko Przymorskie, obszar *Peenemünder Haken*, „wyspa rycyków” w okolicy Gryfina (*Limosen-Insel*), jezioro *Putzarersee* (Anklam), jezioro Ińsko, okolice Ostrobodna koło Płotów, wyspa *Riether Wärdern* na jeziorze Nowowarpieńskim. W następnych latach, po wyprawach w kolejne rejony Pomorza, Robien wskazywał nowe obszary chronione. Jego zasługi na tym polu zostały opisane w materiałach ze szczecińskiego sympozjum (Stübs, Klafs 1998, 39–46; Weichbrodt 1998, 57–61; Ruthke H. 1998, 47–50).

¹⁸ Na tytułowy okręg szczeciński złożyły się ówczesne powiaty sąsiadujące ze Szczecinem. Robien wymienił je we wstępie książki (1920c, 4–5): *Randow*, *Greifenhagen* (Gryfino), *Pyrütz* (Pyrzyce), *Saatzig* (Szadzko), *Regenwalde* (Resko), *Neugard* (Nowogard), *Kammin in Pom.* (Kamień Pom.), *Ueckermünde*, *Swinemünde* (Świnoujście), *Regamünde* (Mrzeżyno).

ceniony i cytowany do dzisiaj przez badaczy awifauny (ryc. 3). W kolejnych latach zostały wydane drukiem uzupełnienia do tej książki: *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin. Nachtrag 1920/21* (Robien 1922b), *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin. II. Teil, 1920–1923* (Robien 1923a). W 1928 roku ukazało się *opus magnum* szczecińskiego ornitologa: *Die Vögelwelt Pommerns* (Robien 1928), a następnie dwa suplementy tego dzieła opublikowane na łamach czasopism naukowych: *Die Vögelwelt Pommerns. Nachtrag 1928–30* (Robien 1931), *Die Vögelwelt Pommerns. 2. Nachtrag 1931–34* (Robien 1935). Dzięki tym publikacjom Paul Robien jest obok Friedricha Tischlera, Jana Sokołowskiego i Władysława Taczanowskiego jednym z czterech autorów najczęściej cytowanych w biblii polskich ornitologów – *Ptaki Polski* autorstwa prof. Ludwika Tomiałowicza (Tomiałowicz 1972, 12; 1990, 20).

Materiałami formalnie niemieszczącymi się w kategorii publikacji – bo w postaci powielonych maszynopisów rozpowszechnianych wśród abonentów – są opracowywane przez Robiena biuletyny, w kolejności: wspomniany już *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin. Nachtrag 1920/21* (Stettin: Selbstverlag des Internationales Bundes Naturwarte, 1922) oraz *Nachrichtenblatt des Bundes Naturwarte* (Biuletyn Sieci Stacji Przyrodniczych) (numery: 1 (1931) – 8 (1932)) i *Nachrichtenblatt der Naturwarte Mönne* (Biuletyn Stacji Przyrodniczej Mönne) (numery: 9 (1932) – 21 (1943)). Jak widać, raporty z działalności monitorowanych przez Robiena i jego współpracowników „siec obserwatoriów przyrody”¹⁹ (wydawane co kwartał) w 1932 roku zostały zastąpione (ukazującymi się co pół roku) raportami z działalności kierowanej przez Robiena *Naturwarte Mönne* (ryc. 2). Oprócz opisu prac podjętych na stacji zawierały również sprawozdania z wypraw badawczych, rejestrowały ciekawe obserwacje ornitologiczne, raportowały zmiany przyrodnicze z obszaru Pomorza. Biuletyny zawierały także doniesienia o aktualnych problemach ochrony przyrody na Pomorzu, a także w Niemczech i na świecie (Eichstädt W., Eichstädt H. 2003, 15–16).

Paul Robien w archiwaliach

Źródła archiwalne uzmysławiają rozmach działań podejmowanych przez Robiena na rzecz ochrony przyrody Pomorza. Można je ująć w dwa zakresy tematyczne – wskazywanie obszarów do objęcia ochroną oraz zabiegi interwencyjne w sprawie „występków przeciwko naturze”. Dokumenty te pokazują także stosunek urzędników i temperaturę sporów, których Robien był uczestnikiem. Stanowią również źródło wiedzy na temat jego zdolności literackich i publicystycznych. Archiwalia te przechowywane są w państwowych instytucjach w Polsce i Niemczech oraz w zbiorach prywatnych i społecznych²⁰. Poniżej szczegółowe omówienie ich zasobów.

¹⁹ Sieć ta nie istniała formalnie, ale obejmowała obszary podlegające urzędowej ochronie.

²⁰ Wykaz zawiera informacje zebrane do momentu oddania niniejszego artykułu do druku.

Archiwum Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (AMiIZ PAN)²¹ zawiera zabezpieczone w latach 1948–1949 przez Krystynę Kowalską archiwalia pochodzące z rozszabrowanego po śmierci Robiena domu na wyspie Mönne (po listopadzie 1945 roku). Zasób ten obejmuje m.in. rękopisy, w tym dramat *Utopia*; teksty publicystyczne (komentarze społeczno-polityczne do bieżących spraw); pisma dotyczące działalności w ramach *Naturwarte Mönne*; raporty z podejmowanych interwencji i sporów; relacje z wyjazdów badawczych z terenu Pomorza; maszynopisy sprawozdań uczestniczek wycieczek *Zwitscherklub* z lutego i marca 1920 roku; wycinki z gazet zawierające ornitologiczne teksty Robiena; urzędową polską korespondencję dotyczącą Robiena i *Naturwarte Mönne* z lat 1945–1948; maszynopis Jerzego Giergielewicza zatytułowany *Przyczynek do biografii Paula Robiena* (Giergielewicz 1993), zawierający spisane rozmowy z Władysławem Szilerem, polskim robotnikiem przymusowym w przedsiębiorstwie rybackim Otto Birkholza z Altdamm (Szczecin-Dąbie), który zdał relację ze znajomości z ornitologiem i tragicznych okoliczności jego śmierci.

Archiwum Państwowe Oddział w Szczecinie (APS) zaprezentowało niewielki fragment swojego zasobu dotyczącego Robiena w formie reprodukcji wybranych dokumentów w publikacji ze szczecińskiego sympozjum („Originaldokumente aus den Akten des Staatsarchives Szczecin/Stettin” – Eichstädt *et al.* 1998, 73–86). Są to dokumenty z działalności *Naturwarte Mönne*, w tym memorandum Paula Robiena, prawdopodobnie z 1925 roku, w kwestii tworzenia stacji przyrodniczych („An allen Naturschützer Deutschlands!”, maszynopis). Opracowanie autorstwa małżeństwa Eichstädtów (Eichstädt W., Eichstädt H., 2003, 15–20) oraz kwerenda przeprowadzona w 2021 roku w APS dostarczyły dokładniejszych informacji o zawartości zasobów tej instytucji²². Znajdują się tutaj archiwalia dotyczące obszarów chronionych, którymi zajmował się Paul Robien: wyspy Mönne, okolic Łeby (*Leba*)²³ i *Peenemünder Haken*²⁴, oraz jego własne teksty (wycinki z gazet, broszury). Zawartość teczek dostępna jest w formie skanów na portalu szukajwarchiwach.gov.pl.

²¹ Sygnatury archiwaliów: AMiIZ PAN; IZ PAN 1/624, 3046 – *Jerzy Noskiewicz – korespondencja z Krystyną Kowalską dotycząca Paula Robiena*; AMiIZ PAN; PMZ 1/50, 2006 – *Paul Robien – listy, notatki, artykuły*; AMiIZ PAN; PMZ 1/259, 2360 – *Stacja Ornitologiczna – akcja obrączkowania ptaków i projekt polskiego Instytutu Ornitologicznego*; AMiIZ PAN 16/23, 5532 – *Jerzy Giergielewicz. Przyczynek do biografii Paula Robiena. Maszynopis w języku polskim i niemieckim*.

²² Sygnatury zasobu: APS, sygn. 3206 – *Vogelschutzgebiet Peenemünder Hafen-Struck*, vol. I 1921–1931; APS, sygn. 3207 – *Naturwarte Mönne 1924–1934*; APS, sygn. 3209 – *Naturschutzgebiet und Naturwarte auf Leba-Nehrung 1925–1932*; APS, sygn. 5314 – *Vogelschutz und Vogelschutzverein*, vol. III 1923–1933.

²³ Robien wskazał to miejsce jako cenne przyrodniczo, zaprojektował działalność planowanej tam stacji przyrodniczej – od rozmieszczenia budynków po koszty funkcjonowania.

²⁴ Obszar chroniony od 1925 r., obecnie pod nazwą: *Naturschutzgebiet Peenemünder Haken, Struck und Ruden*.

Landesarchiv Greifswald (AG) za sprawą wspomnianego już J. Stübsa dokonało opracowania swojego zasobu archiwaliów dotyczących Robiena. Opracowanie to zostało opublikowane w materiałach ze szczecińskiego sympozjum („Archivalien im Vorpommerschen Landesarchiv in Greifswald, den Ornithologen und Naturschützer Paul Robien (1882–1945) betreffend” – Stübs 1998a, 70–72). Wykazane w nim jednostki archiwalne obejmują lata 1921–1924 i zawierają artykuły prasowe autorstwa Robiena, urzędową korespondencję – od, do i w sprawie Paula Robiena – związaną z koniecznością objęcia ochroną poszczególnych obszarów Pomorza i tworzenia stacji przyrodniczych (m.in. obszaru Peenemünder Haken; wysp Mönne, Hiddensee i Werder-Inseln; jezior Möllnsee i Neuendorfersee/Świdwie) czy interwencji w sprawie „występków przeciwko naturze”, m.in. kłusownictwa, myśliwych, eksploatacji rolniczej, wypalania trzciny itd.

Bundesarchiv Berlin (BArch) jest w posiadaniu archiwaliów dotyczących Robiena w zasobie akt *Reichsstelle für Naturschutz* (Urząd Rzeszy ds. Ochrony Przyrody)²⁵. Odnoszą się one do jego rozległej działalności na rzecz ochrony przyrody, m.in. interwencji podejmowanych w wyniku monitorowania obszarów chronionych (w tym wyspy Mönne) czy projektu sieci 20 stacji wzdłuż wybrzeża Morza Bałtyckiego, mających na celu ochronę miejsc występowania ptaków wodno-błotnych. Zawartość zasobu została opracowana i opublikowana przez Wenera i Heidemarie Eichstädtów (Eichstädt W., Eichstädt H. 2003, 15–20).

Archiwum działowe **Muzeum Narodowego w Szczecinie – Archiwum Muzeum Morskiego (MNS AMM)** – zawiera instytucjonalną korespondencję z lat 1916–1920 – od, do i w sprawie Paula Robiena jako opiekuna zbioru ptaków *Naturkundemuseum*, działu *Museum der Stadt Stettin*. Znajduje się tu także korespondencja późniejsza, z lat trzydziestych XX wieku, dotycząca m.in. okazów ptaków przekazywanych przez niego do zbiorów muzealnych. Szczegóły zawartości tych dokumentów zostaną przedstawione w dalszej części tego artykułu.

Deutsches Literaturarchiv Marbach am Neckar (DLA) zawiera spuściznę E. Ackerknechta²⁶, wspomnianego już bibliotekarza i pedagoga, historyka literatury i filozofa, w latach 1907–1933 i 1939–1945 dyrektora *Stadtbibliothek Stettin* (Biblioteki Miejskiej w Szczecinie, obecnie Książnicy Pomorskiej w Szczecinie), a w latach 1946–1954 dyrektora *Deutsches-Schiller-Nationalmuseum* (obecnie *Deutsches Literaturarchiv Marbach*) (Gałczyńska 1999, 211–217). W spuściznie tej znajdują się: dwa listy Robiena do Ackerknechta (z 5 VII 1920 i 8 V 1942 roku); maszynopis listu otwartego do Adolfa Hitler (por. przypis 6),

²⁵ Sygnatury zasobu BArch: B 245, B 245/158.

²⁶ Sygnatury zasobu DLA: Ackerknecht, Erwin [Handschriften] Zug. Nr.: 60.4007; 60.4166,11.

w którym znajdują się informacje na temat wcześniejszych działań Robiena (w tym treść listu otwartego skierowanego do cesarza Niemiec Wilhelma II Hohenzollerna z 1917 roku) oraz jego bezkompromisowych oczekiwań wobec władz III Rzeszy w kwestii działań w sprawie ochrony przyrody; opracowanie nieopublikowanej autobiografii Robiena przygotowane przez Hermanna Ploetza²⁷ i maszynopis wspomnienia o Robieniu spisany przez jego syna Paula Ruthke²⁸.

Archiwum rodzinne Hartwiga Ruthkego, wnuka Robiena, zostało zaprezentowane w wydanej przez niego własnym sumptem publikacji: *Zwei Ornithologenleben – eine Leidenschaft. 99 Jahre Naturschutz – Paul Robien (Ruthke) 02.09.1882 Bublitz – 11.1945 Stettin – Mönne Insel, Paul Ruthke 29.06.1908 Stettin – 31.01.1981 Osteinbek b. Hamburg* (Ruthke H. 2016). Zawiera ona zreprodukowaną spuściznę po ojcu Hartwiga – Paulu Ruthke (junior), w której znajdują się materiały dotyczące dziadka. Są to m.in. wycinki z gazet tekstów Robiena, wybór publikowanych opracowań jego biografii i wspomnień o nim, bogaty materiał ikonograficzny oraz reprodukcja pisma skierowanego do pana Windhorna przez dr. med. Mertensa (z dnia 6 I 1948 roku), zdającego relację z wizji lokalnej po zamordowaniu Paula Robiena i Ewy Windhorn (koniec listopada 1945 roku).

Archiwum Zachodniopomorskiego Towarzystwa Przyrodniczego w Szczecinie (ZTP) zawiera materiały biograficzne dotyczące Robiena opracowane w latach dziewięćdziesiątych XX wieku przez dr. Jerzego Giergielewicza (1925–2012), lekarza neurologa, pracownika Pomorskiej Akademii Medycznej i Szpitala Kolejowego w Szczecinie, miłośnika i badacza przyrody Pomorza Zachodniego, nagradzanego fotografa przyrody, specjalisty do spraw dydaktyki Rezerwatu Przyrody „Świdwie”, autora wielu publikacji związanych z ochroną przyrody i rezerwatem „Świdwie” oraz niestrudzonego badacza i popularyzatora postaci Robiena (Giergielewicz 2000d, 68–71; Osajda 2020, 4–5). Zespół ZTP zawiera m.in. kopie archiwaliów różnych źródeł (w tym korespondencji), rękopis tłumaczenia J. Giergielewicza na język polski książki Robiena *Die Vogelwelt des Bezirks Stettin* (Robien 1920c), maszynopis spisanego przez J. Giergielewicza wspomnienia Władysława Szilera, świadka śmierci Robiena. Archiwalia te w ZTP funkcjonują jako „materiały Giergielewicza”. Ich powielony fragment Giergielewicz rozdawał różnym osobom w celu zachowania pamięci o dokonaniach Robiena oraz pobudzenia zainteresowania jego postacią w różnych środowiskach (przyrodników i dziennikarzy). Jeden z fragmentów „materiałów Giergielewicza” – „Przyczynek do biografii Paula Robiena” (maszynopis w języku polskim i niemieckim) – został przekazany Archiwum MiIZ PAN²⁹.

²⁷ Maszynopis bez daty podpisany: Kurd Schulz. Tekst ukazał się drukiem dopiero w 1986 r. (Ploetz 1986).

²⁸ Maszynopis zawiera odręczny podpis „Paul Ruthke, Hamburg 14.02.1950”, jego treść została opublikowana w czasopiśmie „Vogelwelt” (Ruthke 1949, 174–175).

²⁹ AMiIZ PAN 16/23, 5532.

Paul Robien w opracowaniach i wspomnieniach

Wielowątkowa i nietuzinkowa biografia Robiena została dotąd najpełniej opracowana w dwóch wspomnianych już publikacjach niemieckojęzycznych: monografii poświęconej historii powstania ruchów ekologicznych w Niemczech autorstwa Ulricha Linsego (Linse 1986) oraz w materiałach stanowiących pokłosie polsko-niemieckiego sympozjum (Eichstädt *et al.* 1998), które odbyło się w Szczecinie (20–22 IX 1995) dzięki staraniom Jerzego Giergielewicza.

W publikacji U. Linsego biografia Robiena przedstawiona została najpierw w kontekście początków radykalnych ruchów ekologicznych w duchu anarchistycznym i socjalistyczno-syndykalistycznym, następnie w kontekście ekoanarchizmu³⁰. Zawiera również opracowanie nieopublikowanej autobiografii Robiena³¹, przygotowane prawdopodobnie jeszcze w latach czterdziestych XX wieku przez współpracownika „Stettiner General-Anzeiger” H. Ploetza³². Stanowi ono źródło informacji na temat drogi życiowej Robiena, a zwłaszcza duchowych i społecznych podstaw jego anarchistycznego buntu. Szkic H. Ploetza ukazał się drukiem dopiero w książce U. Linsego (Linse 1986, 165–167; por. przypis 27).

Poświęcone Robienowi fragmenty książki Linsego zostały umieszczone również w materiałach ze szczecińskiego sympozjum (Linse 1998). W publikacji tej znalazły się także inne teksty prezentujące biografię Robiena, akcentujące – zgodnie z tytułowym hasłem sympozjum – jego działalność jako badacza awifauny i pioniera ochrony przyrody Pomorza³³.

³⁰ Rozdział 4: Radikaler Ökosozialismus der Weimarer Zeit – die „Siedlungs-Aktion” (Linse 1986, 72–94). Rozdział 5: Alternativer Ökoanarchismus – die „Naturrevolution” (Linse 1986, 95–124).

³¹ Autobiografia Robiena – 12 kartek maszynopisu – podobno była podstawą artykułu w „Stettiner General-Anzeiger”. Dotąd jednak nie została ustalona data ukazania się tego tekstu ani nie odnaleziono go na łamach gazety (Ploetz 1986, 164–165).

³² Hermann Ploetz (1870–1946) – urodzony w powiecie kamieńskim (Kretlow/Kammin in Pom.), od 1895 r. do czasu ewakuacji w trakcie drugiej wojny światowej związany ze Szczecinem; pisarz i krytyk sztuki, nauczyciel gimnazjalny, działacz m.in. *Bund Heimatschutz in Stettin*, które wydawało „Pommersche Heimat. Mitteilungen des Bundes Heimatschutz, Landesvereins Pommern”, stanowiące dodatek do „Stettiner General-Anzeiger” (Muhr 1930, 342–344; Raeck 1969, 348).

³³ Wykaz tekstów zawartych w materiałach ze szczecińskiego sympozjum: Jerzy Giergielewicz, *Paul Robien – eine kurze Biographie*, 5–6; Ulrich Linse, *Paul Robien – eine Würdigung seines Lebens*, s. 7–22; Jerzy Giergielewicz, *Paul Robien – Forscher und Pionier des Naturschutzes in Pommern*, s. 23–31; Jerzy Giergielewicz, Wojciech Zyska, *Ergänzungen zur Biographie Paul Robiens. Die letzten Monate des 2. Weltkrieges und die Geschichte der Naturstation auf der Insel Mönne in der Nachkriegszeit*, s. 32–38; Jürgen Stübs, Gerhard Klafs, *Das Werden und Wirken eines pommerschen Ornithologen und Naturschützers Jürgen Stübs und Gerhard Klafs*, s. 39–46; Hartwig Ruthke, *Erinnerungen des Enkels an seinen Großvater*, 47–50; Jürgen Stübs, *Ornithologische Veröffentlichungen von Paul Robien*, s. 51–56;

Podnosi się w nich ogromne zasługi Robiena jako jednego z pionierów badających miejsca występowania poszczególnych gatunków ptaków na Pomorzu, apelującego o pilną ochronę najcenniejszych obszarów dla awifauny Pomorza oraz wizjonerskiego ekologa wskazującego nowe drogi w ochronie przyrody, dalece wykraczające poza ramy czasów, w których żył. Publikacja z symposium daje również możliwość zaznajomienia się z konkretnymi obszarami, wskazanymi przez Robiena jako cenne przyrodniczo, które po 1945 roku – po obu stronach Odry – w większości zostały objęte ochroną prawną, stając się rezerwatami przyrody, obszarami Natura 2000, parkami krajobrazowymi, a w jednym przypadku parkiem narodowym (*Nationalpark Jasmund*, od 1990 roku).

W kontekście biografii Robiena znaczące są również pojedyncze teksty publikowane na różnych łamach: K. Kowalskiej (1948), J. Giergielewicza (1994–2015), W. i H. Eichstädtów (1998–2008), wspomnienia świadków jego działalności (1942–1991) – współpracowników, wolontariuszy *Naturwarte Mönne* czy uczestników organizowanych przez niego wypraw w ramach *Zwitscherklub*, w tym syna Paula Ruthke (junior) czy Hermanna Ackermana, Arthura Bretaga, Ulricha Dunkela, Maxa Fengera i Hermanna Hinza³⁴. Istotne są także prace specjalistów omawiające założenia funkcjonowania *Naturwarte Mönne* i relacjonujące jej działalność. Stanowią one bogate materiały do rekonstrukcji biografii Robiena z okresu jego życia na wyspie w latach 1922–1945³⁵. Źródłem do biografii jest również bibliografia publikacji na jego temat, opracowana przez J. Stübsa i W. Eichstäda (Stübs, Eichstädt 2008b), ale podobnie jak bibliografia publikacji ornitologicznych zawiera luki. Dla zbudowania wyobrażenia o Paulu Robienie bezcenne wydaje się także literackie ujęcie jego życiorysu autorstwa Artura Daniela Liskowackiego w opowiadaniu *Obrączka* (Liskowacki 1998, 113–131; 2021, 113–131), zainspirowanym opowieściami J. Giergielewicza. Opowiadanie to poprzedzone było tekstem opublikowanym w „Kurierze Szczecińskim”, stanowiącym podsumowanie szczecińskiego symposium (Liskowacki 1996, 7).

Dirk Weichbrodt, *Wirkungsstätten Paul Robiens in Vorpommern aus heutiger Sicht*, s. 57–61; Jerzy Giergielewicz, Wojciech Zyska, *Polnische Erben der Ideen Paul Robiens. Ing. Jerzy Noskiewicz – ein Wegbereiter für den Naturschutz in Pommern*, s. 62–65; Werner Eichstädt, *Die Hauptarbeitsziele der Ornithologischen Arbeitsgemeinschaft Mecklenburg-Vorpommern*, s. 66–69; Jürgen Stübs, *Archivalien im Vorpommerschen Landesarchiv in Greifswald, den Ornithologen und Naturschützer Paul Robien (1882–1945) betreffend*, s. 70–72; *Originaldokumente [aus den Akten des Staatsarchives Szczecin/Stettin]*, s. 73–86 (Eichstädt et al. 1998).

³⁴ Dunkel 1942 (tekst z okazji jubileuszu 60-lecia Paula Robiena); Ruthke 1949; 1953; 1962; Hinz 1950; 1969; 1972; Bretag 1962; Fenger 1962; Ackermann 1991 (podstawą tekstu są wspomnienia autora z wizyt na wyspie Mönne w latach 1923–1931).

³⁵ Ruthke 1951 (zawiera bibliografię publikacji dotyczących badań na wyspie Mönne za lata 1923–1942); Lück 1991; Nowak 1994; Eichstädt et al. 1998; Eichstädt W., Eichstädt H. 2003.

Paul Robien w *Naturkundemuseum der Stadt Stettin*

Analiza dokumentów archiwalnych oraz omówionych wcześniej opracowań dotyczących Paula Robiena pozwoliła ustalić, że w *Museum der Stadt Stettin*, w dziale *Naturkundemuseum*, pracował w latach 1916–1920 jako opiekun zbioru ptaków. Dokumenty wytworzone w trakcie pracy w muzeum, głównie korespondencję ze zwierzchnikami Augustem Hahne i Leopoldem Krügerem, podpisywał swoim rodzowym nazwiskiem: Ruthke (ryc. 4). Na tle innych archiwaliów wyróżniają się starannym i czytelnym pismem. Od 1921 roku nadal współpracował z muzeum, choć z upływem czasu jego związki z tą instytucją rozluźniały się w wyniku narastających wzajemnych niechęci, których podstawą były kategoryczne przekonania Robiena i bezkompromisowe żądania działań na rzecz ochrony przyrody. Były one także przyczyną napięć i konfliktów z ówczesnym środowiskiem naukowym, którego przedstawiciele piastowali stanowiska w różnych instytucjach i organizacjach zaangażowanych w ochronę przyrody, włączając w to szczecińskie muzeum.

W 1916 roku Robien miał 34 lata i był człowiekiem z dużym bagażem życiowym. Pochodził ze społecznych nizin, był przedstawicielem klasy robotniczej. Jego sława jako ornitologa i działacza na rzecz ochrony przyrody dopiero nabierała rozpędu. Praca w muzeum była pierwszym nobilitującym zajęciem w jego życiu. Dawała nadzieję na poprawę dotychczasowego siermiężnego losu i – co istotne – była związana z jego pasją, której już od 1912 roku dawał wyraz w publikacjach na łamach miesięcznika dla miłośników ptaków „Gefiederte Welt” i szczecińskiego dziennika „Stettiner General-Anzeiger”. Okres zatrudnienia w muzeum okazał się niesamowicie twórczy i burzliwy. Robien zaistniał w kręgach naukowych, wtedy też wyraźnie skonkretyzowały się cele jego przyszłych działań na rzecz opisanego już „zielonej rewolucji”.

Jak wspomnieliśmy, Robien znalazł zatrudnienie w *Naturkundemuseum* dzięki wstawiennictwu Erwina Ackerknechta i przychylności jego przyjaciela Friedricha Ackermannem, nadburmistrza Szczecina, który był formalnym zwierzchnikiem *Museum der Stadt Stettin* (Ackermann 1991, 13–22; Linse 1986, 99). *Naturkundemuseum* (Muzeum Przyrodnicze) stanowiło – obok *Museum für Kunst und Handwerk* (Muzeum Sztuki i Rzemiosła Artystycznego) – jeden z dwóch działów *Museum der Stadt Stettin*.

Museum der Stadt Stettin mieściło się w gmachu w centralnej części *Hakenterrasse* (obecnie ul. Wały Chrobrego 3), a jego uroczyste otwarcie miało miejsce 23 VI 1913 roku. Tam zdeponowano i prezentowano szczecińskie zbiory przyrodnicze³⁶. Zbiory i działalność *Naturkundemuseum* były finansowane przez miasto i merytorycznie podlegały siedmioosobowej komisji rady miasta do spraw przyrodniczo-naukowych,

³⁶ Eichstädt W., Eichstädt H. 2001a; 2003; 2008a; Kozińska 2013b; Pfaffl 2017; Kacprzak 2021.

której przewodniczył A. Hahne (MNS AMM³⁷; Eichstädt W., Eichstädt H. 2001a, 19). Na początku działalności *Naturkundemuseum* w nowym miejscu zbiorami osobiście zarządzał Heinrich Dohrn (1838–1913) (Meyer 1939, 46–53; Kozińska 2013b)³⁸. Wynikało to z warunków umowy z września 1892 roku pomiędzy nim a miastem Szczecin w sprawie przekazania miastu zbiorów, nie tylko przyrodniczych, gromadzonych od 1863 roku w ramach *Pommersches Museum* (Muzeum Pomorskie)³⁹ (Kozińska 2013b, 102; Kacprzak 2021, 36). Do 1913 roku zbiory te były przechowywane i prezentowane w kamienicy przy Lindenstraße 22 (obecnie al. 3 Maja 22). Po śmierci H. Dohrna (1 X 1913 roku) kustoszem *Naturkundemuseum* został prof. L. Krüger (1861–1942) (Meyer 1939; Urbahn 1943), nauczyciel gimnazjalny, entomolog, specjalista systematyki ważek i sieciarek, któremu powierzono przewodniczenie *Entomologische Verein zu Stettin* (Szczecińskiemu Towarzystwu Entomologicznemu), jako dotychczasowemu bliskiemu współpracownikowi zmarłego H. Dohrna. Obydwie funkcje L. Krüger pełnił do 1927 roku.

W momencie otwarcia muzeum (1913) na zbiór działu przyrodniczo-naukowego składały się kolekcje geologiczne, zoologiczne (ssaki, ptaki, owady) i botaniczne oraz tematycznie powiązany księgozbiór biblioteczny. Kolekcja ornitologiczna – okazów ptaków, często wraz z gniazdami i jajami – zawierała wtedy w przeważającej części eksponaty egzotyczne z Afryki i Malezji.

³⁷ Dokument z archiwum MNS AMM (maszynopis): L. Krüger 1913. *Allgemeine Bestimmungen über die Tätigkeit der Beamten der Naturwissenschaftlichen Abteilung des Museums*. MNS AMM. *Magistrat Stettin Stadt Museum. Naturwissenschaftliche Sammlungen. Allgemeines (1913–1926)*, dok. 29–33.

³⁸ Heinrich Wolfgang Ludwig Dohrn (1838–1913) – syn Carla Augusta Dohrna (przedsiębiorcy, doktora nauk przyrodniczych, założyciela pierwszego w Niemczech stowarzyszenia entomologów *Stettiner Entomologische Verein*, wydawcy „*Stettiner Entomologische Zeitung*”) i wnuk Heinricha Dohrna (kupca). Urodzony w Szczecinie, podobnie jak ojciec: przedsiębiorca, naukowiec i polityk. Po ojcu przejął bogatą kolekcję przyrodniczą, wzbogacając ją własnymi zbiorami z wypraw na Sumatrę i do Zatoki Gwinejskiej. W 1887 r. objął po ojcu funkcję prezesa *Stettiner Entomologische Verein* i kontynuował wydawanie rocznika „*Stettiner Entomologische Zeitung*”. Skupił wokół siebie krąg zamożnych szczecinian – naukowców, kolekcjonerów i mecenasów sztuki – dzięki którym w ramach towarzystwa *Pommersches Museum* (Muzeum Pomorskie) zgromadzono różnorodne zbiory, które stały się podstawą *Museum der Stadt Stettin*.

³⁹ *Pommersches Museum* funkcjonowało (w latach 1863–1896) nie tyle jako muzeum, ile jako muzealne towarzystwo przyrodnicze, skupiające przede wszystkim przyrodników i lekarzy. Gromadziło okazy przyrodnicze i geologiczne, obiekty archeologiczne, etnograficzne, dokumenty, numizmaty, dzieła sztuki, a z czasem całe kolekcje – dorobek życia czy spuścizny rodowe pomorskich elit. W latach 1863–1913 r. zbiory te były przechowywane i prezentowane w kamienicy H. Dohrna przy Lindenstraße 22 (al. 3. Maja 22). W 1892 r. weszły w skład zasobu *Museum der Stadt Stettin*, ale nadal były osobiście zarządzane przez H. Dohrna. Od 1913 r. zostały umieszczone w specjalnie wybudowanym gmachu przeznaczonym na cele muzealne na Hakenterrasse.

Pochodziły one z przekazów prywatnych, głównie H. Dohrna (ok. 400 egzemplarzy, m.in. kolibrów, papug, ptaków szponiastych). Znajdowały się w niej również okazy europejskie i pomorskie. Te ostatnie były głównie darami lokalnych leśników i myśliwych. Największa kolekcja ptaków z Pomorza wpłynęła do zasobu szczecińskiego muzeum od Franza Koskego (1862–1920), członka *Ornithologischer Verein Stettin* (Szczecińskiego Stowarzyszenia Ornitologicznego), autora wielu tekstów o awifaunie Pomorza, w tym corocznych doniesień ornitologicznych publikowanych w „*Zeitschrift des Ornithologischen Vereins zu Stettin*” (za lata 1891–1907), oraz bibliografii o awifaunie Pomorza obejmującej lata 1530–1916 (Koske 1917a; 1917b; 1920). Merytorycznym opiekunem zbioru ptaków był w tym czasie dr Günther Enderlein (1872–1968), zoolog i entomolog, specjalista od błonkówek i egzotycznych muchówek, który karierę muzealnego naukowca rozpoczął jako asystent prof. Augusta Brauera w *Zoologisches Museum* w Berlinie; w 1906 roku objął on stanowisko kustosza naukowego w *Pommersches Museum*, a w *Naturkundemuseum* pracował do 1919 roku (Kościńska 2013b, 101).

Wystawa ptaków prezentowana była na pierwszym piętrze gmachu muzeum. Do użytku działu przyrodniczego przeznaczone były też pomieszczenia w piwnicach. W latach 1913–1920 zbiór ptaków wzmiankowany był jedynie w przewodnikach po wystawach *Museum der Stadt Stettin* (Museum 1913a; 1913b; 1915). W dokumencie z 1913 roku opisującym kierunki rozwoju zbioru zoologicznego *Naturkundemuseum*⁴⁰ ptaki są wymieniane jedynie jako przykłady prezentacji określonych procesów biologicznych (np. funkcjonowania układu oddechowego, układu krążenia, sezonowej zmiany wyglądu itd.), a podstawą działalności tego działu były badania entomologiczne, ponieważ to właśnie kolekcja owadów zapoczątkowana przez Carla Augusta Dohrna (1806–1892)⁴¹ i przez lata systematycznie uzupełniana przez innych kolekcjonerów była „skarbem” szczecińskiego muzeum (Kościńska 2013a, 134; Kościńska 2013b, 91, 99). W publikowanych szczegółowych omówieniach kolekcji *Naturkundemuseum* nie ma opracowań dotyczących ptaków. Zapewne wynikało to z faktu, że zbiory te nawet w ramach *Pommersches Museum* i przed ulokowaniem ich w nowym gmachu na *Hakenerrasse* nie miały swojego eksperta, tak jak to miało miejsce w przypadku innych muzealiów przyrodniczych – geologicznych czy entomologicznych. Zainteresowania badawcze dr. G. Enderleina, wspomnianego opiekuna merytorycznego kolekcji ptaków, skupiały się raczej na zagadnieniach entomologicznych.

⁴⁰ Dokument z archiwum MNS AMM (maszynopis): *Magistrat Stettin Stadt Museum. Naturwissenschaftliche Sammlungen. Allgemeines (1913–1926)*, dok. 41–61.

⁴¹ Carl August Dohrn był właścicielem rozslawionej w całej Europie kolekcji – ok. 40 tys. chrząszczy (Meyer 1939, 19–46).

Jeszcze w okresie funkcjonowania *Pommersches Museum* w dorocznych sprawozdaniach rejestrowano jedynie wpływy okazów ptaków do zbioru (*Verzeichnis* 1866, 14; *Verwaltungs-Bericht* 1868–1876). Badawcze wątki ornitologiczne w muzealnych publikacjach pojawiają się dopiero od 1920 roku, w wydawnictwie stanowiącym organ założonego w 1918 roku *Pommersche Naturforschende Gesellschaft* (Pomorskiego Towarzystwa Przyrodniczego), które zostało powołane w celu inwentaryzacji fauny i flory Pomorza (Hahne 1920; Kozińska 2013b; Pfaffl 2017). Obok Franza Koskego, Rudolfa Freunda czy Rudolfa Neubaura (Koske 1920; 1921; Freund 1921; Neubaur 1925) Robien jest głównym autorem umieszczonych tam artykułów ornitologicznych.

Pommersche Naturforschende Gesellschaft (dalej: PNG) było ściśle powiązane z *Naturkundemuseum*. W muzeum mieściła się siedziba PNG. Towarzystwo powstało z inicjatywy m.in. kierownictwa muzeum, które należało też do jego zarządu, a członkami PNG byli również pracownicy muzeum. Na łamach rocznika PNG „*Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft*” (1920–1929, dalej: „*Abhandlungen und Berichte PNG*”) publikowane były doniesienia o działalności muzeum. Od 1931 roku w wyniku zmiany kierownictwa w *Naturkundemuseum* oraz jego gruntownej reorganizacji czasopismo stało się organem współwydawany przez PNG i *Naturkundemuseum*, a także zyskało nową nazwę: „*Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin*” (1931–1942, dalej: „*Dohrniana*”).

W okresie, w którym Robien pracował w *Naturkundemuseum* (1916–1920), pojawia się nowa koncepcja gromadzenia i prezentowania zbiorów przyrodniczych. Lata świetności tego muzeum, czyli przemyślanej i dynamicznej działalności naukowo-dydaktycznej i ekspozycyjnej, nadeszły po 1928 roku. Zostały zapoczątkowane zmianami kadrowymi, które nastąpiły w wyniku zatrudnienia dr. Horsta Wachsa (1888–1956), ornitologa i profesora zoologii Uniwersytetu w Rostoku; funkcję kustosa szczecińskiego zbioru przyrodniczego pełnił do 1933 roku (Koehler 1956). W latach 1929–1938 zbiorem ptaków zajmował się dr Walter Banzhaf (1901–1942) (Eichstädt W., Eichstädt H. 2001d, 17), ornitolog i biolog, absolwent uniwersytetów we Frankfurcie nad Menem i Königsbergu, z doświadczeniem pracy w *Vogelwarte Rossiten* (1926; Stacja Ornitologiczna Rossiten), w szczecińskim muzeum zatrudniony na stanowisku pracownika naukowego. W. Banzhaf był odpowiedzialny za kształtowanie muzealnego zasobu fauny Pomorza (w tym ptaków). W latach 1929–1938 był również organizatorem i czołowym badaczem umiejscowionej na wyspie Morza Bałtyckiego *Biologische Station der Greifswalder Oie* (Stacji Biologicznej Greifswalder Oie), funkcjonującej pod auspicjami szczecińskiego muzeum. W latach 1936–1938 W. Banzhaf był również redaktorem wspomnianego rocznika muzealnego „*Dohrniana*”,

a w latach 1935–1938 pełnił funkcję *Komissar Komitee für Naturdenkmalpflege in Bezirks Stettin* (komisarza Komitetu ds. Ochrony Pomników Przyrody Okręgu Szczecińskiego) (Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 66). Ważną postacią w kontekście Robiena był również Ernst Holzfluß (1868–1943) – od 1915 roku kierownik sekcji botanicznej *Naturkundemuseum*, od 1918 sekretarz PNG, od 1921 komisarz *Provinzialkomitee für Naturdenkmalpflege in Pommern* (Komitetu ds. Ochrony Pomników Przyrody Prowincji Pomorze), a od 1927 redaktor rocznika muzealnego „Abhandlungen und Berichte PNG” (stanowiska te zajmował do śmierci w 1943 roku) (Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 60–61, 65). H. Wachs, W. Banzhaf i E. Holzfluß stali się antagonistami Robiena (Behrens 2008, 35–37; Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 60–61).

Podstawą zatrudnienia Robiena w *Naturkundemuseum* był jego list do wspomnianego już nadburmistrza Szczecina F. Ackermanna, w sprawie powierzenia mu stanowiska ornitologa (*Vogelkundler*). Na potwierdzenie odpowiednich kwalifikacji Robien wskazał w liście swoje publikacje ornitologiczne w prasie codziennej i popularnonaukowej oraz gromadzony od 1910 roku nieopublikowany materiał badawczy *Brutstudien im Bezirk Stettin* oraz notatki botaniczne (Robien 1920c, 9). Jego kandydatura została zaakceptowana przez władze *Naturkundemuseum*, m.in. przewodniczącego rady miasta do spraw przyrodniczo-naukowych A. Hahnego oraz kustosa przyrodniczego zbioru muzealnego prof. L. Krügera. Sam Robien w 1921 roku, czyli już po zakończeniu pracy w muzeum, napisał, że został zatrudniony przez miasto Szczecin z zadaniem „uporządkowania chaotycznej kolekcji ptaków w jeszcze bardziej chaotycznym muzeum (...), a także prowadzenia badań i rozpowszechniania wiedzy naukowej słowem i pismem” (Robien 1921c; Linse 1986, 99). W roku następnym (1922) dał upust swej niechęci wobec tej pracy, pisząc (jeszcze ostrzej), że „muzea, szczególnie te przyrodnicze, przypominają komnaty pomordowanych przez naukowców, kolekcjonerów i przyrodników zwierząt, którzy tylko czyhają na to barwne i bujne życie na wolności, by je zmumifikować w alkoholu” (Robien 1922a, 1; Linse 1986, 99). Archiwalia *Naturkundemuseum* zawierające dokumenty sporządzone przez Robiena w dużej części związane są z typowaniem, kosztorysami, wysyłaniem i opłacaniem rachunków za preparowanie okazów ptaków. Rejestrowały również jego inną podstawową działalność jako opiekuna zasobu, czyli uzupełnianie zbioru. Do jego zadań służbowych należały ekspertyzy kolekcji ptaków oferowanych do zakupu przez muzeum, pozyskiwanie do muzealnej kolekcji okazów ptaków z Pomorza oraz ulepszanie sposobów ich eksponowania⁴².

⁴² [Prośba P. Robiena do A. Hahne z dn. 15.03.1919 r. w sprawie pozwolenia na pozyskanie do zbioru muzeum dziupli i śladów żerowania dzięcioła dużego, znalezionych przez P. Robiena w Łasku Arkońskim] – dokument z archiwum MNS AMM: Magistrat Stettin Stadt Museum. *Naturwissenschaftliche Sammlungen. Allgemeines (1913–1926)*, dok. 233.

Jako pracownik muzeum Robien przystąpił do PNG. W 1919 roku widnieje na liście członków towarzystwa jako kierownik Działu Ptaków (*Abteilungs-
vorsteher für Vögel*) (Krüger 1920, 117), a w sprawozdaniu za 1920 rok już jako ornitolog zamieszkały pod adresem *Ernst-Moritz-Armdt-Haus-Stift* (Krüger 1921, 144). Ze sprawozdań z działalności PNG za lata 1919–1920 dowiadujemy się o zadaniach realizowanych przez niego w ramach pracy w muzeum. Dokonywał porannych, wieczornych i nocnych obserwacji ptaków w parkach, lasach i na terenach podmokłych. Organizował niedzielne wycieczki w ramach *Zwitscherklub* po bliższych i dalszych okolicach Szczecina, w których uczestniczyli także członkowie PNG i pracownicy muzeum. Oprowadzał członków PNG i *Zwitscherklub* po muzealnej wystawie ptaków. Wygłosił w muzeum prelekcję na temat kukułki (3 III 1920). Przewodził wycieczce członków stargardzkiego oddziału PNG nad jezioro Kitzerowersee (Kiczarowo k. Stargardu) (13 VII 1919) (Krüger 1920, 140–158; 1921, 133). Na łamach rozpraw i sprawozdań PNG ukazywały się także obszernie teksty Robiena o ptasim świecie Pomorza: *Zur Erforschung der pommerschen Vögelwelt* (Robien 1920d), *Das Brutgeschäft pommerscher Vögel im Jahre 1919* (Robien 1920a), *Die Vögelwelt Pommerns* (Robien 1928), *Die Vögelwelt Pommerns. Nachtrag 1929/30* (Robien 1931).

W trakcie zatrudnienia w muzeum Robien wydał również wspomnianą już pracę *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin* (Robien 1920c). Wersję roboczą tej książki recenzował przełożony Robiena prof. L. Krüger, z uznaniem wypowiadając się o jej merytorycznej zawartości i stylu autora (atrakcyjnym dla czytelnika), a tym samym zapewniając przyszłego wydawcę (jednego z najważniejszych na Pomorzu – *Leon Saunieres Verlagsbuchhandlung Stettin*), że jej publikacja przyniesie profity⁴³. Do większości uwag merytorycznych recenzenta Robien odniósł się pozytywnie, co jest widoczne w wersji opublikowanej jego opracowania. W umieszczonych w tej książce opisach wielu gatunków ptaków Robien odnosi się do okazów znajdujących się w zbiorach muzeum (ryc. 6), pochodzących często ze wspomnianej już największej pomorskiej kolekcji ptaków F. Koskiego (z lat 1888–1892). Można się z niej również dowiedzieć, że w swoich poszukiwaniach terenowych Robien podążał sprawdzonym tropem wcześniejszych miejsc pozyskiwania muzealnych okazów.

⁴³ Profesor L. Krüger stwierdza w swej recenzji, że: „praca jest znakomita [*eine vorzügliche Arbeit ist*], w równym stopniu cenna z naukowego punktu widzenia [*in gleicher Weise wissenschaftlich wertvoll*], jak i łatwa i przyjemna do czytania dla wykształconych laików [*leicht und angenehm [les]bar auch für gebildete Laien*]. Jej wydanie w formie książki byłoby przedsięwzięciem zasługującym na uznanie”. I dalej pisze: „Praca powstała w wyniku niezliczonych obserwacji własnych autora. Rzadko się zdarza, aby zostały one zebrane przez jednego znawcę na tak dużym obszarze w taki krótkim czasie i były tak kompletne i sumienne. Obserwowanie ptaków to zasadnicza część zadania życiowego Robiena, co pozwala mu na trzymanie się z daleka od wszelkiej przesady i przypuszczeń. Jeśli pisze o tych ostatnich, to poddaje je starannej krytyce. Rezultaty niepewne, nawet jeśli pochodzą z własnych obserwacji, sygnalizuje jako takie”. Tłum. J. Grzelak. [*Opinia L. Krügera dot. roboczej wersji książki P. Robiena „Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin” (1920) z dn. 01.07.1920, rękopis*] (AMiZ PAN; PMZ 1/50, 2006: 59a–61a).

Warto podkreślić, że dwie spośród wyżej przywołanych prac – *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin* (Robien 1920c) i *Die Vögelwelt Pommerns* (Robien 1928) – przez współczesnych ornitologów uważane są za najważniejsze dzieła Paula Robiena, główne źródło wiedzy o rozmieszczeniu ptaków na Pomorzu. Do dzisiaj cytuje się je w publikacjach o awifaunie Polski. Satysfakcjonująca jest więc świadomość, że szczecińskie muzeum miało swój wkład w ich opublikowaniu.

W trakcie pracy w muzeum ornitologiczne teksty Robiena zaczęły się ukazywać (od 1918 roku) na łamach specjalistycznego czasopisma ornitologicznego „Ornithologische Monatschrift”. Publikowanie w naukowych periodykach było wymogiem pracodawcy, ponieważ *Naturkundemuseum* było instytucją naukową, a do tej pory (od 1912 roku) Robien publikował jedynie popularnonaukowe szkice ornitologiczne na łamach „Gefiederte Welt” (miesięcznik hobbystyczny o ptakach) i „Stettiner General-Anzeiger” (gazeta codzienna) (Stübs, Eichstädt 2008a, 211–215).

Z powyższego opisu działalności Robiena w *Naturkundemuseum* można wyciągnąć wniosek, że dobrze wywiązywał się ze służbowego obowiązku prowadzenia badań i rozpowszechniania wiedzy naukowej. Na pewno jednak nie czuł się dobrze w naukowym świecie; nie akceptował stosowanych w nim metod badawczych. Bliższa była mu edukacja środowiska, z którego się wywodził i w którym pokładał nadzieje związane z „zieloną rewolucją”. Członek *Freie Sozialistische Jugend* (Wolnej Młodzieży Socjalistycznej), który „z grupą kolegów zainteresowanych przyrodą odbywał wędrowki z «profesorem»”, przekazał U. Linsemu wspomnienie z okresu pracy Robiena w muzeum. Według tej relacji młodzieńcy, zobaczywszy go pierwszy raz schodzącego z powagą ze schodów *Hakenterrasse*, nadali mu przezwisko „Kaiser Wilhelm”, ze względu na sposób jego noszenia się – żołnierskie buty i szarą żołnierską kurtkę. A przyrodnicze wyprawy z nim wspominali tak: „Żadnych restauracji nie odwiedzano. Robien przekazywał młodym ludziom, że wszystko, co jest potrzebne do życia, można włożyć do plecaka, według niego był to jedyny sposób, aby być wolnym”. I dalej: „wychodził poza zwykłą obserwację i uczył swojego antykapitalistyczno-anarchistycznego spojrzenia na życie. (...) inaczej niż na lekcjach szkolnych, umiał zilustrować prawa natury i życia”. Mówił też o elementach pasożytniczych, które powinny być eliminowane z korzyścią dla naturalnego życia i ludzi (Linse 1998, 15). Spośród tej młodzieży werbowali się późniejsi współpracownicy Robiena na *Naturwarte Mönne*.

Robien nie chciał być „badaczem zwłok”. Pragnął obserwować i badać naturę, nie czyniąc krzywdy żadnej żywej istocie. Był zagorzałym wrogiem myśliwych, obrączkowania ptaków (ze względu na ówczesny brak przeszkolenia obrączkujących) i pozyskiwania okazów ptaków do badań naukowych przez ich zabijanie. Był przede wszystkim ornitologiem terenowym,

który pragnął poświęcić się pracy w obmyślanej przez siebie stacji przyrodniczej – własnego miejsca do życia blisko natury – i pracy badawczej, której efektem miały być nie tylko analizy rozmieszczenia i liczebności ptaków, ale także rejestracja zmian zachodzących w środowisku przyrodniczym i podejmowanie działań ochronnych. Po 1921 roku, kiedy intensywnie angażował się w realizację swojej „zielonej rewolucji” oraz organizację *Naturwarte Mönne* (maj 1922 roku), jego związki z muzeum były jeszcze kontynuowane. Dostarczał znalezione martwe okazy ptaków do muzealnego zbioru. Członkowie PNG i pracownicy muzeum na jego zaproszenie dokonywali rekonesansów na wyspie Mönne oraz publikowali ich wyniki (Holzfluß 1925, 72–75). W planie działalności *Naturwarte Mönne* było wybudowanie insektarium w celu kontynuacji rozpoczętej w *Naturkundemuseum* hodowli gąsienic (1920/1923). Z powodu braku materiałów i pieniędzy nie wykonano jednak tego planu (Robien 1923a, 5). Muzeum wspierało też działalność Robiena w zakresie własnych instytucjonalnych zainteresowań badawczych, na przykład udostępniając *Naturwarte Mönne* gabloty do prezentowania owadów⁴⁴ (ryc. 5). Ciekawostką jest, że w 1928 roku syn Robiena – Paul Ruthke (junior) – odbył staż w *Naturkundemuseum* jako preparator i opiekun kolekcji jaj (Ruthke 2016, 182–183; por. przypis 5). Po 1928 roku, gdy muzeum zasiłiła nowa kadra naukowa, w tym H. Wachs, E. Holzfluß i W. Banzhaf, związki Robiena z muzeum powoli rozluźniały się w wyniku nasilających się konfliktów. Jego trzech wymienieni antagoniści realizowali bowiem nową koncepcję co do zasobów i działalności *Naturkundemuseum* (w tym sposobu funkcjonowania zbioru ornitologicznego) – odwrotu od badania i eksponowania zwierząt egzotycznych na rzecz stworzenia naukowej kolekcji fauny i flory Pomorza przez dynamiczne pozyskiwanie okazów, rzetelne opracowania naukowe zbiorów i fachową edukację. W tym czasie Robien popadał w częste konflikty z pracownikami muzeum, protestując przeciwko zabijaniu ptaków w celu pozyskiwania ich okazów do zasobu muzeum czy nieumyślnemu krzywdzeniu ich przy intensywnie przeprowadzanej akcji obrączkowania (Eichstädt W., Eichstädt H. 2003, 15–20). Ówczesne działania Robiena były opiniowane przez pracowników muzeum pełniących funkcje urzędników w państwowych instytucjach powołanych na rzecz ochrony przyrody⁴⁵, z którymi miał napięte stosunki z wyżej wymienionych powodów. W ocenie pracy, projektów i interwencji Robiena znaczącą rolę zaczął odgrywać brak formalnego wykształcenia i konfliktogenna osobowość.

⁴⁴ [List P. Robiena z dn. 28.06.1933 r. z drukowanym nagłówkiem *Naturwarte Mönne Stettin 1* i odpowiedź z muzeum z dn. 29.06.1933 r. (rękopis)] – dokument z archiwum MNS AMM: *Magistrat Stettin Stadt Museum. Naturwissenschaftliche Sammlungen. Abgänge (1877–1940)*.

⁴⁵ E. Holzfluß – komisarz *Provinzialkomitee für Naturdenkmalpflege in Pommern* w latach 1921–1943; W. Banzhaf – komisarz *Komitee für Naturdenkmalpflege in Bezirks Stettin* w latach 1935–1938 (Eichstädt W., Eichstädt H. 2008, 65–68; por. przypis 15).

Uznawano go za awanturника manifestującego swoją niechęć do urzędowych posiedzeń. A jego postulaty i żądania przeciwko działaniom myśliwych, kłusowników, rolników, naukowców/muzealników postrzegano jako nierealne i niedorzeczne⁴⁶ (Eichstädt W., Eichstädt H. 2003, 16–17). Muzeum nie było już też zainteresowane *Naturwarte Mönne*, ponieważ od 1929 roku uczestniczyło w organizowaniu i wspieraniu działalności *Biologische Station der Greifswalder Oie*, na której w latach 1929–1938 badania prowadził W. Banzhaf (Eichstädt W., Eichstädt H. 2001c; 2001d). W tym czasie W. Banzhaf właściwie zmonopolizował również edukację ornitologiczną szczecinian i w jakiejś części Pomorzan (w związku z *Biologische Station der Greifswalder Oie*) (Eichstädt W., Eichstädt H. 2001c), a także łamy muzealnego rocznika „Dohrniana” (1931–1942)⁴⁷.

Od 1933 roku – kiedy NSDAP przejęło władzę i obsadziło swoimi przedstawicielami stanowiska znaczących szczecińskich instytucji (w *Museum der Stadt Stettin* w latach 1933–1944 był to Alfred Kästner) – Robienowi jako powszechnie znanemu antymilitaryście i buntownikowi raczej nie zależało na utrzymywaniu układowych kontaktów z tą instytucją, tak samo jak z innymi urzędami odpowiedzialnymi za ochronę przyrody. Świadczyły o tym nasilające się konflikty, których apogeum, z różnych względów, nastąpiło w 1935 roku. Na linii muzeum – Robien konflikt dotyczył niedopuszczalnego według niego sposobu pozyskiwania okazów ptaków do muzealnego zasobu. Swojemu oburzeniu dał upust w publikacjach wydanych w 1935 roku, w których oskarżył muzeum o „suchą naukę z wieloma zwłokami ptaków” (Eichstädt 2003, 35–39). Oskarżenie to oburzyło W. Banzhafa; w piśmie z 8 VI 1935 roku do E. Holzflufa, ówczesnego komisarza *Provinzialkomitee für Naturdenkmalpflege in Pommern*, dobitnie wyraził swój negatywny sąd na temat Robiena. Punktuje go jako osobę z problemami psychicznymi, a przede wszystkim jako nienaukowca, (osobę bez wykształcenia akademickiego), którego *Naturwarte Mönne* nie ma takiego znaczenia badawczego jak prowadzona przez W. Banzhafa *Biologische Station der Greifswalder Oie*⁴⁸.

Trzeba podkreślić, że od początku XX wieku w środowiskach ornitologów w Europie i Ameryce Północnej nasilały się konflikty pomiędzy naukowcami a badaczami terenowymi. Wielu ornitologów terenowych jednoznacznie wyrażało swój sprzeciw przeciwko sposobom pozyskiwania okazów ptaków

⁴⁶ [*Einschätzung von Paul Robien durch Ernst Holzfuß, Stettin den 25.11.1921*] – dokument Archive Greifswald (AG Rep. 60 Nr. 2815).

⁴⁷ Wgląd w działalność W. Banzhafa w szczecińskim muzeum dają m.in. archiwalia *Naturkundemuseum*, w których zachowane są teksty z gazet z lat 1933–1939 (142 wycinki!) oraz opracowanie jego działalności zawodowej wraz z bibliografią publikacji dokonane przez W. i H. Eichstädtów (MNS AMM. [*Wycinki z gazet dot. Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum (1933–1939)*]; Eichstädt W., Eichstädt H. 2001a; 2001b; 2001c).

⁴⁸ [*Pismo W. Banzhafa do E. Holzflufa z dnia 08.06.1935 (maszynopis)*] (AMiZ PAN; PMZ 1/50, 2006: 50_68a, 68b, 69a, 69b, 70).

przez ornitologów muzealnych. Wskazywali oni, podobnie jak Robien, że jedynym sposobem prowadzenia badań naukowych jest „wyjście w teren z lornetką i notatnikiem, obserwowanie i myślenie” (Birkhead, Charmantier 2009). Z kolei zawodowi ornitolodzy muzealni, którzy zajmowali kluczowe stanowiska w związkach ornitologicznych, często „jednoczyli się we wspólnej nienawiści i pogardzie dla przyrodników terenowych” (Haffer 2008, 76–87). Z perspektywy czasu można stwierdzić, że spośród ornitologów pracujących w *Naturkundemuseum* największy wkład w poznanie awifauny Pomorza miał właśnie Robien, którego badania nadal stanowią materiał wyjściowy do określenia zmian, jakie zaszły w świecie ptaków na tym terenie. Tymczasem wkład badawczy H. Wachsa i W. Banzhafa odnosi się głównie do innych obszarów, obecnie znajdujących się w granicach Niemiec – Morza Północnego (Wachs) i wyspy Greifswalder Oie na Bałtyku (Banzhaf).

W latach trzydziestych i czterdziestych XX wieku nasilał się brak instytucjonalnego zrozumienia i poparcia dla działań Robiena na rzecz ochrony przyrody, protestującego przeciw poświęcaniu przyrodniczych obszarów chronionych na rzecz projektów militarystycznych i urbanistycznych III Rzeszy. Od początku lat czterdziestych XX wieku Robien tracił na znaczeniu. Stał się dziwakiem mieszkającym na wyspie, wzbudzającym sentyment w wąskim kręgu jego dawnych współpracowników czy członków *Zwitscherklub*. Przeżył drugą wojnę światową, ale zaraz po jej zakończeniu wraz ze swą ze swą drugą żoną E. Windhorn⁴⁹, nauczycielką z Podejuch (obecnie Szczecin-Podjuchy), został zabity przez żołnierzy Armii Czerwonej (listopad 1945 roku). Zgromadzony w domu na wyspie dorobek jego życia – rękopisy, publikacje, bogata biblioteka – uległy sponiewieraniu i częściowemu zniszczeniu⁵⁰. W 1947 roku utworzył się jednak jeszcze jeden rozdział opowieści o Robieniu, w którym znaczącą rolę odegrały osoby zatrudnione w muzeum szczecińskim już po wojnie.

Muzealne echa Paula Robiena w powojennym Szczecinie

Polskie środowisko naukowe знаło osiągnięcia Paula Robiena i wiedziało o istnieniu *Naturwarte Mönne*. Po zdobyciu Szczecina przez Armię Czerwoną wyspa Mönne aż do września 1947 roku leżała w eksterytorialnej enklawie podlegającej Wojennej Komendzie Portu Armii Radzieckiej. Na teren ten mogli wejść jedynie posiadacze specjalnych przepustek. Pismem z 18 XII 1945 roku dyrektor Państwowego Muzeum Zoologicznego w Warszawie prof. Stanisław Feliksiak,

⁴⁹ Ślub Robiena z Evą Käthe Rosą Augustą Windhorn – urodzoną 17 VI 1891 r. w Halberstadt, mieszkanką *Sydovsaue* (obecnie Szczecin-Żydowce) – nastąpił 25 X 1926 roku. (*[Akt ślubu Ewy Emmy Windhorn i Paula Ruthke, 1926]*, <<https://www.ancestry.de/search/collections/60749/>> [dostęp: 7 III 2022]).

⁵⁰ Na podstawie dokumentów z AMiIZ PAN (AMiIZ PAN; PMZ 1/259, 2360, 1/624, 3046).

upoważnił Lecha Krzekotowskiego, ówczesnego dyrektora Muzeum Miejskiego w Szczecinie, do przejścia „Stacji Ornitologicznej i rezerwatu ptasiego na wyspie Mönne” dla warszawskiego muzeum jako „instytucji prowadzącej Stację Badania Wędrówek Ptaków w Polsce” (działającej od 1931 roku)⁵¹. W kolejnych pismach prosił również L. Krzekotowskiego o zaopiekowanie się Robieniem i zabezpieczenie zawartości stacji, która byłaby pierwszą stacją ornitologiczną w granicach Polski po 1945 roku. W latach 1941–1945 Robien był korespondencyjnym współpracownikiem warszawskiej Stacji Ornitologicznej.

Dopiero latem 1947 roku na wyspę udało się dotrzeć Ignacemu Klimaszewskiemu, kuratorowi Szczecińskiego Okręgu Szkolnego, który dokonał rekonensansu stacji przyrodniczej Robiena na zlecenie warszawskiego Muzeum Zoologicznego. W notatce służbowej z 1 VIII 1947 roku poinformował S. Feliksiaka m.in. o stanie domu mieszkalnego – opróżnionego ze sprzętów, a wypełnionego jedynie „stosami książek i zapisków obserwacji sięgających jeszcze roku 1914 oraz [donosił,] że miejsce pobytu Robiena jest nieznane, a punkt jest bardzo dobry jako stacja doświadczalna, ale musiałby mieć zapewnioną komunikację ze Szczecinem”⁵². Jeszcze w sierpniu 1947 roku S. Feliksiak przyjechał do Szczecina, by wraz z asystentem warszawskiej Stacji Ornitologicznej Janem B. Szczepkim dokonać osobistego rozpoznania na wyspie, po którym Państwowa Rada Ochrony Przyrody w Ministerstwie Oświaty ds. Ochrony Przyrody miała uruchomić procedurę w celu objęcia 15-hektarowego fragmentu wyspy ochroną. Miejsce to było brane pod uwagę do ulokowania polskiej stacji kontynuującej badanie ptaków migrujących wzdłuż wybrzeża Bałtyku oraz obrączkowanie ptaków w Polsce. Ostatecznie w 1956 roku wybrano jednak inną lokalizację dla Stacji Ornitologicznej – Górki Wschodnie k. Gdańska (por. przypis 51)⁵³.

⁵¹ Stacja Badania Wędrówek Ptaków powstała z inicjatywy prof. Michała Siedleckiego (przewodniczącego Sekcji Polskiej Międzynarodowego Komitetu Ochrony Ptaków). Została zorganizowana przez dr. Janusza Domaniewskiego przy Państwowym Muzeum Zoologicznym w Warszawie. 1 VI 1941 r. przekształciła się w Stację Obrączkowania Ptaków. Gromadziła dane przede wszystkim w wyniku utrzymywania korespondencji ze współpracownikami w Polsce i poza granicami kraju, m.in. z podobnymi stacjami na terenie Niemiec. W 1945 r. przemianowano ją na Stację Ornitologiczną (1 VII 1946 r. jej kierownikiem został Jan Bogusław Szczepski). W 1953 r. Państwowe Muzeum Zoologiczne, przy którym funkcjonowała stacja, stało się instytucją Polskiej Akademii Nauk jako Instytut Zoologiczny (obecnie: Muzeum i Instytut Zoologii PAN, Warszawa – MiIZ PAN). W latach 1956–1957 Stację Ornitologiczną przeniesiono z Warszawy do Górek Wschodnich k. Gdańska (obecnie Wyspa Sobieszewska – dzielnica Gdańska), gdzie funkcjonuje do dzisiaj w strukturze MiIZ PAN w Warszawie (Zawadzki 2017).

⁵² [Pismo I. Klimaszewskiego do S. Feliksiaka z dn. 01.08.1947 r. (maszynopis)] (AMiIZ PAN; PMZ 1/259, 2360).

⁵³ Więcej na stronie: <<https://gdanskwypasobieszewska.pl/pl/historia/historia-stacji-ornitologicznej-miiz-pan/>> [dostęp: 15 X 2021].

Po kolejnych badaniach ornitologicznych, tym razem J. Szczepkiego, przeprowadzonych w latach 1947–1950 i 1956, stwierdzających brak znaczących walorów przyrodniczych wyspy, przestano się nią interesować (Szczepski 1958, 26–31).

Właściwie w tym samym czasie, jesienią 1948 roku, wyspę odwiedził również prof. Jarosław Urbański, w latach 1949–1979 kierujący Katedrą i Zakładem Zoologii Ogólnej UAM w Poznaniu, zainteresowany nią pod kątem utworzenia rezerwatu przyrodniczego. Efektem tej wizyty był pierwszy tekst przyrodniczy polskiego naukowca o wyspie funkcjonującej teraz pod nazwą Mienia lub Mętna oraz o Paulu Robienie, omawiający walory przyrodnicze wyspy, nie tylko ornitologiczne, ale i botaniczne, a także zawierający mapę projektowanego rezerwatu (Urbański 1949, 57–62). Ten projekt ochrony wyspy również nie został zrealizowany.

W 1948 roku na wyspie Robiena pojawiła się K. Kowalska (1915–1994)⁵⁴, prawdopodobnie jako towarzyszka prof. J. Urbańskiego. Reprezentowała Muzeum Morskie w Szczecinie⁵⁵, gdzie została zatrudniona jeszcze w trakcie studiów zoologicznych na Uniwersytecie Warszawskim, do zorganizowania działu przyrodniczego z pozostałości zbiorów przedwojennego *Naturkundemuseum*⁵⁶.

⁵⁴ Krystyna Kowalska (1915–1994) – zoolożka i historyczka nauki. W 1952 r. na Wydziale Filozoficzno-Społecznym Uniwersytetu Warszawskiego uzyskała dyplom z zakresu zoologii ze specjalności anatomia kręgowców. W latach 1944–1947 związana z Państwowym Muzeum Zoologicznym w Warszawie, w latach 1948–1950 z Muzeum Morskim w Szczecinie, w latach 1950–1953 pracowała w Zakładzie Ewolucjonizmu Uniwersytetu Warszawskiego i Państwowym Wydawnictwie Naukowym, w latach 1954–1975 (do emerytury) w Instytucie Zoologii PAN na stanowisku kierownika Działu Dokumentacji Naukowej (w latach 1962–1973 Dział Historii Zoologii), który w 1973 r. wszedł w strukturę Biblioteki Instytutu Zoologii PAN. W dziale tym zgromadzono (w oryginałach lub fotokopiach i odpisach) wiele źródeł do dziejów nauki w Polsce. Dzięki niej „archiwalna część biblioteki Instytutu Zoologii PAN, obok Archiwum PAN oraz zespołu archiwalnego Muzeum Ziemi PAN, należy do najbardziej zasobnych w dokumenty do historii polskiej kultury” (Wójcik 1995, 89). Członkini zespołu redakcyjnego „Memorabilia Zoologica”, autorka i redaktorka *Słownika biologów polskich*, autorka biogramów do *Polskiego słownika biograficznego*. Jej „znakomita polszczyzna, wnikliwa i bogata dokumentacja, a przede wszystkim ogromna wiedza, zwłaszcza o XIX-wiecznej historii nauk przyrodniczych, decydują o poważnej randze Jej twórczości. Niejako symbolem tego jest monograficzne ujęcie historii zoologii umieszczone w tomie IV z 1987 r. *Historii nauki polskiej*” (Wójcik 1995, 90).

⁵⁵ W maju 1946 r. prezydent Szczecina Piotr Zaremba przekazał gmach dawnego Muzeum Miejskiego na Wąłach Chrobrego pod administrację Instytutu Bałtyckiego w Sopocie w celu utworzenia w nim Muzeum Morskiego. Do 1950 r. Muzeum Miejskie i Muzeum Morskie w Szczecinie stanowiły odrębne instytucje ([*Pismo Piotra Zaremby do dyrekcji Muzeum Miejskiego z dn. 08.05.1946*], APS, 493 MNS, teka 1, k. 53; por. Filipowiak 1971).

⁵⁶ Z dokumentów dotyczących organizowania się Muzeum Miejskiego w Szczecinie (od 1945 r.) wynika, że muzealia przyrodnicze z powodu „braku specjalistów do ich zabezpieczenia” na podstawie poleceń i zezwoleń z Ministerstwa Kultury i Sztuki, Ministerstwa Oświaty oraz Ministerstwa Ziem Odzyskanych zostały przekazane wraz z wartościowym księgozbiorem trzem instytucjom – Państwowemu Muzeum Zoologicznemu w Warszawie

Osobiście zabezpieczyła część materiałów archiwalnych ze sponiewieranego domu na wyspie Mienia/Mętna. Wyraźnie też zafascynowała się działalnością Robiena. Napisała o nim pierwszy znakomity tekst w języku polskim, określając go mianem „apostoła ochrony przyrody” (Kowalska 1948, 2). Artykuł ten przybliży nie tylko biografię ornitologa, ale przede wszystkim zawiera analizę znalezionych na wyspie, nieopublikowanych tekstów publicystyczno-literackich (komentarzy do sytuacji w Niemczech i na świecie w latach czterdziestych XX wieku) oraz dramatu zatytułowanego *Utopia*. W swym opracowaniu Kowalska przedstawia Robiena jako zdecydowanego antyhitlerowca punktującego dyktaturę głupców oraz romantycznego wizjonera i fantastę marzącego o świecie, w którym każdy ustrój państwowy opierać się będzie przede wszystkim na ochronie przyrody. Artykuł o Robieniu był pierwszym tekstem biograficznym Kowalskiej z zakresu historii zoologii. Dziedzina ta stała się jej domeną w dalszej drodze zawodowej, w której odznaczyła się m.in. jako ceniona autorka i redaktorka *Słownika biologów polskich* czy autorka biogramów do *Polskiego słownika biograficznego* (Wójcik 1995, 93; por. przypis 54).

K. Kowalska opuściła Szczecin w 1950 roku po scaleniu w jedną instytucję Muzeum Miejskiego i Muzeum Morskiego pod nazwą Muzeum Pomorza Zachodniego (dalej: MPZ)⁵⁷, w ramach której nie było zainteresowania dla badań dotyczących historii zoologii, a zbiory przyrodnicze planowano prezentować jedynie w kontekstach związanych z polską gospodarką i techniką morską (Gaziński 1986, 266–267). Teczkę z archiwaliami Robiena pozostawiła w Muzeum Pomorza Zachodniego. Po 1954 roku, gdy rozpoczęła pracę w Instytucie Zoologii PAN w Warszawie, starała się o jej przekazanie, ale otrzymała odpowiedź od Tadeusza Delimata, pracownika Muzeum Morskiego w Szczecinie w latach 1948–1951, że dokumentacja ta zaginęła⁵⁸.

(obecnie MiIZ; 102 szafy z gablotami i 580 oddzielnych gablot z kolekcjami owadów z całego świata, 2 szafy zbiorów ornitologicznych, 12 okazów ssaków oraz 300 tomów książek i czasopism, w tym w tym „Stettiner Entomologische Zeitung”), Zakładowi Botaniki Uniwersytetu Warszawskiego (400 tek zielników oraz 2 tys. tomów książek botanicznych o łącznej objętości jednego wagonu) oraz Uniwersytetowi Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie (8,5 tys. książek naukowych wraz z eksponatami przyrodniczymi). Zbiory wypełniły łącznie siedem wagonów towarowych. Za: [Sprawozdanie wstępne Lecha Krzekotowskiego z organizacji Muzeum Miejskiego w Szczecinie za okres 1.08–22.09.1945, pismo z dn. 22.11.1945] (APS, 493 MNS, teka 2, k. 2–3); [Sprawozdanie Lecha Krzekotowskiego z organizacji Muzeum Miejskiego w Szczecinie za miesiąc luty 1946] (APS, 493 MNS, teka 1, k. 50); [Pismo Lecha Krzekotowskiego do Wydziału Oświaty, Kultury i Sztuki Zarządu Miasta Szczecina z dn. 12.09.1946] (APS, 493 MNS, teka 1, k. 61); [Sprawozdanie Lecha Krzekotowskiego z działalności Muzeum Miejskiego w Szczecinie za maj 1948, pismo z dn. 25.09.1948] (APS, 493 MNS, teka 1, k. 95).

⁵⁷ 1 stycznia 1949 r. Muzeum Miejskie w Szczecinie zmieniło nazwę na Muzeum Pomorza Zachodniego i otrzymało prawa muzeum okręgowego (Filipowiak 1965).

⁵⁸ [List K. Kowalskiej do J. Noskiewicza z dn. 13.06.1966 r. (maszynopis)] (AMiIZ PAN; IZ PAN 1/624, 3046).

Około 10 lat później na teczkę natrafił Jerzy Noskiewicz (1932–1989) – ornitolog, późniejszy założyciel i wieloletni kierownik Rezerwatu Przyrody „Świdwie” (w latach 1963–1989) (*Pro memoria* 2013, 5; Giergielewicz, Zyska 1998b, 62–65).

J. Noskiewicz pracował w Muzeum Pomorza Zachodniego w latach 1957–1962⁵⁹ na stanowisku technicznym jako preparator w Gabinetcie Przyrodniczym. Brał udział w organizowaniu pracowni preparatorskiej i konserwowaniu eksponatów, a także w porządkowaniu i reorganizacji magazynów zbiorów przyrodniczych. Zajmował się muzealną kolekcją ptaków (Filipowiak 1957, 352; 1962, 554). Zetknął się już wcześniej z postacią Paula Robiena, gdy w 1955 roku zachwyił się walorami przyrodniczymi jeziora Świdwie i zaczął gromadzić informacje na temat tego akwenu (Noskiewicz *et al.* 1988; Giergielewicz 2003; 2015a; Czejarek 2017, 69–74). W 1921 roku Robien napisał pierwszy tekst dotyczący wartości tego obszaru we wspomnianej już serii artykułów w „Pommersche Tagespost” opisujących najcenniejsze miejsca występowania ptaków na Pomorzu, które proponował ustanowić rezerwatami przyrody (Robien 1921b, [strona nieustalona]; por. przypis 17). Tam właśnie pierwotnie pragnął założyć swoją stację przyrodniczą, ale ze względu na prywatną własność terenu ostatecznie mu się to nie udało. W 1930 roku wskazał go jako „najważniejszy obszar ptaków wodno-błotnych w powiecie Randow” i deklaryował „strzec go jak klejnotu” (Robien 1930, 412–414). Za sprawą archiwaliów z teczki Robiena znalezionej w muzeum postać pomorskiego ornitologa stała się dla J. Noskiewicza wzorem postępowania badawczego, wyznacznikiem działań w zakresie ochrony i edukacji w Rezerwacie Przyrody „Świdwie”. Wcielił tam w życie opracowaną przez Robiena koncepcję stacji przyrodniczej, a dzięki swej charyzmatycznej osobowości (miał przydomek „Szeryf”) skupił wokół „Świdwia” krąg miłośników przyrody, spośród których wyłonili się także jego współpracownicy podejmujący działania na rzecz ochrony przyrody (Giergielewicz, Zyska 1998b, 62–65; Giergielewicz 2000d, 68; Domian 2013, 59–60). Zaszczepił w nich również kult Robiena⁶⁰. Zanim to jednak nastąpiło, w październiku 1966 roku J. Noskiewicz – już jako rezydent Rezerwatu Przyrody „Świdwie” – nawiązał kontakt listowny z K. Kowalską w sprawie teczki z archiwaliami Paula Robiena⁶¹. Następnie przekazał ją do Instytutu Zoologii PAN w Warszawie (obecnie MiIZ PAN), gdzie archiwalia przechowywane są do dzisiaj.

⁵⁹ W tekście o J. Noskiewiczu umieszczonym w publikacji ze szczecińskiego sympozjum błędnie wskazano okres jego pracy w MPZ (1961–1963) (Giergielewicz, Zyska 1998b, 63; Giergielewicz 2003; 2015a).

⁶⁰ W baraku, w którym mieszkał pierwotnie J. Noskiewicz, a potem w sali centrum edukacyjnego Rezerwatu Przyrody „Świdwie” wisiało duże zdjęcie Robiena. Był on przywoływany również w prelekcjach oraz w rozmowach podczas spotkań towarzyskich na „Świdwiu”.

⁶¹ [List J. Noskiewicza do K. Kowalskiej z dn. 10.10.1966] – dokument z archiwum MiIZ PAN (AMiIZ PAN; IZ PAN 1/624, 3046).

Z korespondencji między K. Kowalską i J. Noskiewiczem (lata 1966–1978) wynika, że badaczka opracowywała biogram Robiena, ale tekst ten, o ile został ukończony, nigdy nie ukazał się drukiem (MiIZ PAN; IZ PAN 1/624, 3046).

Kolejnym bohaterem z tej rozciągniętej w czasie „sztafety robienowskiej” – osób zafascynowanych postacią niemieckiego ornitologa ze Szczecina i wciąż na nowo odkrywających jego dziedzictwo – będzie teraz przywoływany już wielokrotnie dr J. Giergielewicz⁶². Przyjaźnił się z J. Noskiewiczem i hobbystycznie pełnił funkcję prelegenta do spraw dydaktyki Rezerwatu Przyrody „Świdwie” (Giergielewicz 2000d, 68–69). Pod wpływem J. Noskiewicza stał się wnikliwym badaczem i popularyzatorem nietuzinkowej postaci Robiena. Dzięki wywiadam z żyjącymi świadkami zrekonstruował okoliczności jego śmierci. Na podstawie kwerend i kontaktów z niemieckimi badaczami opracował jego biografię. Jest autorem wielu tekstów dotyczących działalności Robiena, głównie jako znaczącego pomorskiego ornitologa i prekursora ekologii, opublikowanych na różnych łamach w latach 1994–2015⁶³. Jego ustalenia są obszernie cytowane przez kolejnych autorów w tekstach internetowych i drukowanych. We współpracy z dr. Wojciechem Zyską, ówczesnym Wojewódzkim Konserwatorem Przyrody w Szczecinie, doprowadził również do upamiętnienia Paula Robiena przez organizację poświęconego mu polsko-niemieckiego sympozjum (1995), umieszczenie granitowej tablicy pamiątkowej na „wyspie Robiena” (1995), nadanie nazwy ulicy imieniem Paula Robiena na osiedlu Szczecin-Sławocieszce (1996), zaangażowanie w wydanie publikacji ze szczecińskiego sympozjum (1998) oraz odsłonięcie pamiątkowej tablicy w Bobolicach (2002). Z perspektywy czasu można ocenić, że najwartościowszym „pomnikiem” okazało się szczecińskie sympozjum oraz publikacja gromadząca teksty wygłoszonych tam referatów (Eichstädt *et al.* 1998). W ten sposób przywrócona została pamięć o Robienie jako znaczącym prekursorze ochrony przyrody na Pomorzu.

Szczecińskie sympozjum oraz prace zespołu redakcyjnego przygotowującego publikację na podstawie wygłoszonych referatów stały się inspiracją dla dr. W. Eichstäda do podjęcia badań na działalnością Robiena oraz historią *Naturkundemuseum der Stadt Stettin*. W. Eichstädt (ur. 1941) jest czołowym pomorskim ornitologiem, członkiem *Ornithologische Arbeitsgemeinschaft Mecklenburg-Vorpommern*, zawodowo związanym m.in. ze stacją badawczą na bałtyckiej wyspie Greifswalder Oie (*Biologische Station Greifswalder Oie – Verein Jordsand e.V.*) oraz autorem i redaktorem znaczących opracowań dotyczących awifauny Meklemburgii-Pomorza Przedniego,

⁶² Sylwetka J. Giergielewicza została już przybliżona we fragmencie dotyczącym zawartości archiwum ZTP.

⁶³ Giergielewicz 1994a; 1994b; 1995; Giergielewicz, Zyska 1996; 1998a; Giergielewicz 1998a; 1998b; Giergielewicz 2000a; 2000b; 2000c; 2000d; 2000e; 2015b.

a także odtwarzających historię zarówno badań ornitologicznych, jak i instytucjonalnych działań na rzecz ochrony przyrody na obszarze Pomorza Zachodniego (Zimmermann 2011, 178–180). Publikacje jego autorstwa, współwydawane z żoną Heidemarie, stanowią bogate źródło informacji o Paulu Robieniu oraz kolekcji ornitologicznej *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*⁶⁴.

Szczecińskie sympozjum, którego polskim organizatorem był Wojewódzki Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej w Szczecinie, a ze strony niemieckiej *Ornithologische Arbeitsgemeinschaft Mecklenburg-Vorpommern*, czyli najważniejsza organizacja ornitologiczna w Meklemburgii-Pomorzu Przednim, miało także swoją muzealną odśłonę. W gmachu Muzeum Narodowego w Szczecinie przy Wałach Chrobrego, w którym nadal przechowywana jest pozostałość dawnych zbiorów przyrodniczych (por. przypis 56), w tym fragment zbioru ptaków, którym krótko zajmował się Robien, otwarta została wystawa poświęcona samemu Robienowi oraz zagadnieniom transgranicznej ochrony przyrody. Zaprezentowano na niej m.in. okazy ptaków z muzealnego zbioru. Jak do tej pory była to ostatnia prezentacja egzemplarzy z przechowywanego w Muzeum Narodowym w Szczecinie zbioru ornitologicznego.

Epilog 2021

W 2021 roku Ośrodek Teatralny Kana w Szczecinie reprezentowany przez Weronikę Fibich, artystkę interdyscyplinarną, autorkę wielu projektów artystycznych rozgrywających się na pograniczu sztuk performatywnych, reportażu i dokumentu⁶⁵, zwrócił się do Muzeum Narodowego w Szczecinie z prośbą o zgodę na przeprowadzenie kwerendy w zbiorze archiwalnym *Naturkundemuseum* oraz w zbiorze muzealnych okazów ptaków w celu wykorzystania pozyskanych materiałów do cyklu akcji artystycznych skupionych wokół postaci Paula Robiena i jego ekologicznej postawy. Odkrycia dokonane podczas kwerendy stały się inspiracją do napisania niniejszego artykułu i podjęcia kolejnych kroków propagujących postawę życiową Robiena oraz jego zasługi dla poznania i ochrony przyrody Pomorza, a także do eksploracji historii i zasobu muzealnych zbiorów przyrodniczych *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*.

„Sztafeta robienowska” trwa!

⁶⁴ Eichstädt *et al.* 1998; Eichstädt W., Eichstädt H. 2001a; Eichstädt 2003; Eichstädt W., Eichstädt H. 2003; Eichstädt *et al.* 2008.

⁶⁵ Więcej na stronie: <<http://www.kana.art.pl/o-nas/weronika-fibich,62>> [dostęp: 5 X 2021].

Podziękowania

Do powstania tego artykułu przyczyniło się wiele osób, którym chcemy w tym miejscu wyrazić naszą wdzięczność:

- Weronice Fibich i Rafałowi Foremskiemu z Ośrodka Teatru Kana w Szczecinie (członkom „Kółka Robienowskiego”) za inspirację oraz twórcze rozmowy;
- Wernerowi Eichstädtowi i jego żonie Heidemarie Eichstädt z *Ornithologische Arbeitsgemeinschaft Mecklenburg-Vorpommern* za merytoryczne wsparcie, cierpliwość i serdeczność w korespondencji;
- dr. hab. Tomaszowi Mazgajskiemu, dr. Dominikowi Marchowskiemu i Marii Głowce z Muzeum i Instytutu Zoologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie za pomoc w uzyskaniu archiwaliów dotyczących Paula Robiena, Jerzego Noskiewicza i Krystyny Kowalskiej;
- Przemkowi Głowie (alternatywnemu przewodnikowi miejskiemu, członkowi „Kółka Robienowskiego”) za inspirującą zachłanność na ciekawostki, gadulstwo i wielowątkowe fascynacje;
- bibliotekarkom Działu Pomorzoznawczego Książnicy Pomorskiej w Szczecinie – Paniom Agnieszce Gnat-Leśniańskiej, Beacie Niemaszyk i Izabeli Strzeleckiej – za profesjonalizm, życzliwość i szybkość realizacji kwerend;
- dr. Dariuszowi Kacprzakowi (dyrektorowi naukowemu MNS) za wnikliwe przeczytanie tekstu i cenne uwagi;
- Arturowi Danielowi Liskowackiemu (prozaikowi, eseiście, dziennikarzowi) za wykreowanie hipnotycznej opowieści o Paulu Robienie, poruszającej serce i umysł;
- Januszowi Rekowskiemu z Zachodniopomorskiego Towarzystwa Przyrodniczego za pomoc i życzliwość;
- Pawłowi Gutowi z Archiwum Państwowego w Szczecinie za merytoryczne wsparcie;
- Leszkowi Koceli z MNS za cierpliwe udostępnianie muzealnych magazynów;
- Maciejowi Wójcikowi (badaczowi ruchów anarchistycznych) za merytoryczne wsparcie w zakresie alternatywnych ruchów społecznych;
- Jerzemu Grzelakowi, Michałowi Gierke, Andrzejowi Januszowi i Agnieszce Ciejak za pomoc w tłumaczeniach z języka niemieckiego;
- Jakubowi Olszewskiemu, Tomowi Nisselowi i Rafałowi Bednarowskiemu (Facebook. Podejuch – Stare Podjuchy) za życzliwą pomoc w ustaleniu istotnych faktów na temat Robiena i jego żon Emmy Wendlandt i Ewy Windhorn;

- redakcji „Materiałów Zachodniopomorskich”, a w szczególności dr. hab. Piotrowi Wojdakowi za wiele cennych uwag, pozwalających nadać pracy jej ostateczną formę;
- Zachodniopomorskiemu Towarzystwu Przyrodniczemu za udostępnienie dokumentów związanych z Paulem Robieniem.

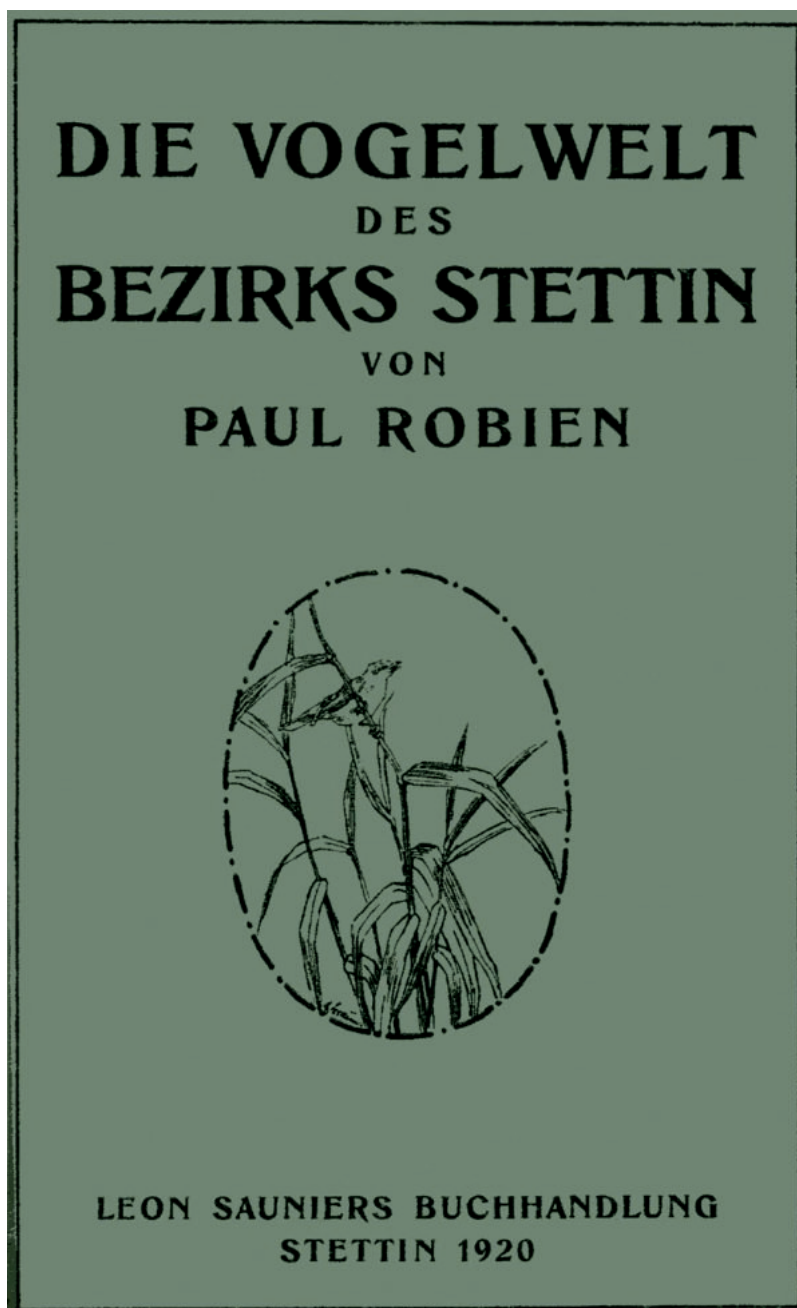
Ryc. 1. Robien z młodym puszczykiem w *Park des Arndt Stifts Stettin* (obecnie Park Słowackiego w Szczecinie), 1918 rok. Ze zbiorów H. Ruthkego (Ruthke 2016)

Fig. 1. Paul Robien with a young Tawny Owl in the *Park des Arndt Stifts Stettin* (now Juliusz Słowacki Park in Szczecin), 1918. H. Ruthke's archives (Ruthke 2016)

Ryc. 2. Robien podczas obserwacji na jeziorze Möllnsee (zasypane w latach 1942–1944) na wyspie Schulzen Werder znajdującej się naprzeciwko *Naturwarte Mönne*. Zdjęcie wykonano prawdopodobnie w latach dwudziestych XX wieku. Ze zbiorów H. Ruthkego (Ruthke 2016)

Fig. 2. Paul Robien during the observation at lake Möllnsee (filled in 1942–1944) on the island of Schulzen Werder opposite *Naturwarte Mönne*. The photograph was probably taken in the 1920s. H. Ruthke's archives (Ruthke 2016)

Ryc. 3. Okładka pierwszej książki Robiena *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin* (1920), wydanej w okresie jego pracy w *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*. Ze zbiorów Ł. Ławickiego
Fig. 3. Cover of the first book by Robien *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin* (1920), published during his work in the *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*. Ł. Ławicki's archives

Professor Krüger.
 Stettin, 22.12.19.

Ich bitte den Austausch, der Ihnen im Karientifor-
 Symposium zurückgestellten *Larus marinus*, Handel-
 möve gegen ein Exemplar von *Larus fuscus*,
 Heringsmöve (beides Sommerküder) bei der
 Leitung der Schule unzuregen, andernfalls das
 Exemplar von *L. mar.* (dort niemals vorhanden) als
 Verpfändung für die Verpfändung von Insekten zu
 stellen.

Paul Ruthke.

Ryc. 4. Dokument z dnia 22 XII 1919 r. sporządzony przez Robiena w trakcie jego pracy w *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*, adresowany do jego zwierzchnika prof. L. Krügera. Korespondencję służbową Robien podpisywał swoim rodzowym nazwiskiem Paul Ruthke. Dokument z archiwum MNS – Muzeum Morskie. Fot. Ł. Ławicki

Fig. 4. Document from 22.12.1919 written by Paul Robien during his work at the *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum* addressed to his supervisor Prof. Leopold Krüger. Robien signed documents produced at work in the museum with his family name "Paul Ruthke". Document from the archives of the National Museum in Szczecin – Maritime Museum. Photograph by Ł. Ławicki

Naturwarte Mönne
Stettin 1

28. Juni 1933.

14
13

Museum. Naturwissenschaftliche Abteilung.

Ich bitte hiermit um Überlassung von 4
ausgeräumten Hornetstulpenkästen, die im
Keller unbenutzt lagern. Da wir selber nur
von jeder pommerschen Art einige Stücke aufstellen,
kann ich überflüssige, aus Finken hervorgehende
Stücke dem Museum überreichen, wie ja alle hier
verunglückten Längeliere und Vögel aus Museum
sahen, da nur der Raum zur Aufstellung fehlt.

Die Überlassung der genannten Kästen
kann nur an die Naturwarte, nicht an meine
persönliche Besitzadresse erfolgen. Es bleiben
Eigentum der Allgemeinheit.

Paul Robien

Leiter der Naturwarte Mönne.

Stettin I.

Ryc. 5. List Robiena do Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum z dnia 28 VI 1933 r. z drukowanym nagłówkiem Naturwarte Mönne Stettin 1. Dokument z archiwum MNS – Muzeum Morskie. Fot. Ł. Ławicki

Fig. 5. Paul Robien's letter to the Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum on 28.06.1933 with printed header "Naturwarte Mönne Stettin 1". Document from the archives of the National Museum in Szczecin – Maritime Museum. Photograph by Ł. Ławicki

Ryc. 6. Okaz pustynnika zdobyty na Pomorzu w roku 1863 lub 1888 z kolekcji *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*. Robien wspomina o tym okazie w swojej książce *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin* (1920). Ze zbiorów MNS – Muzeum Morskie. Fot. Ł. Ławicki

Fig. 6. Specimen of the Pallas's Sandgrouse collected in Pomerania in 1863 or 1888 from the collection of the *Museum der Stadt Stettin – Naturkundemuseum*. Paul Robien mentions this specimen in his book *Die Vögelwelt des Bezirkes Stettin* (1920). Archives of the National Museum in Szczecin – Maritime Museum. Photograph by Ł. Ławicki

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Muzeum i Instytut Zoologii Polskiej Akademii Nauk w Warszawie (AMiZ PAN)

AMiZ PAN; IZ PAN 1/624, 3046. *Jerzy Noskiewicz – korespondencja z Krystyną Kowalską dotycząca Paula Robiena.*

AMiZ PAN; PMZ 1/50, 2006. *Paul Robien – listy, notatki, artykuły.*

AMiZ PAN; PMZ 1/259, 2360. *Stacja Ornitologiczna – akcja obrączkowania ptaków i projekt Polskiego Instytutu Ornitologicznego.*

AMiZ PAN 16/23, 5532. *Jerzy Giergielewicz. Przyczynek do biografii Paula Robiena. Maszynopis w języku polskim i niemieckim.*

Muzeum Narodowe w Szczecinie – Archiwum Muzeum Morskiego (MNS AMM)

MNS AMM. *Magistrat Stettin Stadt Museum. Naturwissenschaftliche Sammlungen. Abgänge (1877–1940).*

MNS AMM. *Magistrat Stettin Stadt Museum. Naturwissenschaftliche Sammlungen. Allgemeines (1913–1926).*

MNS AMM. *[Wycinki z gazet dot. Museum der Stadt Stettin – Naturkundesmuseum (1933–1939)].*

Archive Greifswald (AG)

AG, Rep. 60 Nr. 2815. *Akten über Naturschutzgebiet NSG Peenemünderr Haken.*

Archiwum Państwowe, Oddział w Szczecinie (APS)

APS, sygn. 3206. *Vogelschutzgebiet Peenemünder Hafen-Struck, vol. I 1921–1931.*

APS, sygn. 3207. *Naturwarte Mönne 1924–1934.*

APS, sygn. 3209. *Naturschutzgebiet und Naturwarte auf Leba-Nehrung 1925–1932.*

APS, sygn. 5314. *Vogelschutz und Vogelschutzverein, vol. III 1923–1933.*

APS, sygn. 493. *Muzeum Narodowe w Szczecinie, teka 1–2.*

Bundesarchiv Berlin (BArch)

Bundesarchiv, Bestand B 245.

Bundesarchiv, Bestand B 245/158.

Deutsches Literaturarchiv Marbach am Neckar (DLA)

Ackerknecht, Erwin [Handschriften] Zug. Nr.: 60.4007; 60.4166, 11.

Literatura

Ackermann H. 1991. Der Stettiner Naturrevolutionär Paul Robien und die Naturwarte (Vogelschutzwarte) Mönne. Als Vortrag gehalten am 11.05.1991 bei der Arbeitstagung des Historischen Arbeitskreises Stettin in Lübeck-Travemünde. *Stettiner Bürgerbrief* 17, 13–22.

Banaszak W. 2007. Paul Robien. *Sedina.pl. Magazyn* 2, 36–40.

- Bartosik M. 2005. Stadtbibliothek der Stadt Settin – Biblioteka Miejska Miasta Szczecina 1905–1945. W: H. Niedbał, B. Chojnacka, A. Gnat-Leśnianańska (red.), *Od Stadtbibliothek do Książnicy Pomorskiej 1905–2005 / From the Stadtbibliothek to the Pomeranian Library 1905–2005 / Von der Stadtbibliothek zur Pommerschen Bibliothek 1905–2005*. Szczecin, 23–33.
- Behrens H. 2008. Zur Entwicklung des Naturschutzes in Pommern 1908–194 / Na temat rozwoju ochrony przyrody na Pomorzu w latach 1908–1945. W: W. Eichstädt, H. Wroblewski, H. Eichstädt, D. Janicka, J. Jasnowska, M. Trzeciak (red.), *Die Geschichte des Naturschutzes in Pommern von den Anfängen bis in unsere Zeit / Historia ochrony przyrody na Pomorzu od zarania dziejów po dzień dzisiejszy*. Friedland, 25–46.
- Birkhead T.R., Charmantier I. 2009. History of Ornithology. W: *Encyclopedia of Life Sciences*. Chichester.
- Bretag A. 1962. Unserem Käppen zum Gedenken. So entstand die Vogelwarte Mönne. *Stettiner Nachrichten* 13 (9), 6.
- Domian G. 2013. Wspomnienie – dzieje stacji. W: J. Jasnowska (red.), *Rezerwat przyrody Jezioro Świdwie 1963–2013*. Szczecin, 59–60.
- Dunkel U. 1942. Zwanzigjähriges Bestehen der Naturwarte Mönne. *Stettiner General-Anzeiger* 31 VIII 1942, [strony nieustalone].
- Czejarek R. 2017. *Sekrety Pomorza Zachodniego*. Łódź.
- Eichstädt W. 2003. Die Ornithologische Sammlung des ehemaligen Museums für Naturkunde der Stadt Stettin (Pommernsammlung). *Seevögel* 24/2, 35–39.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2001a. Das Naturkundemuseum der Stadt Stettin in den dreißiger Jahren und das Wirken von Walter Banzhaf in Stettin. *Seevögel* 22/1, 18–30.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2001b. Veröffentlichungen von Walter Banzhaf (15.12.1901–11.08.1941). *Seevögel* 22/1, 31–32.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2001c. Walter Banzhaf und seine zoologischen Arbeiten auf der Greifswalder Oie 1929 bis 1937. *Seevögel* 22/1, 9–16.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2001d. Walter Banzhaf (1901–1941). Kurzbiografie. *Seevögel* 22/1, 17.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2003. Paul Robien (1882 bis 1945) und die Mönne bei Stettin in den Jahren 1924 bis 1943 nach neuen Archivalien und Quellen. *Studienarchiv Umweltgeschichte* 8, 15–20.
- Eichstädt W., Eichstädt H. 2008. Geschichte des Naturschutzes in Pommern (1908 bis 1945) / Historia ochrony przyrody na Pomorzu (1906 do 1945). W: W. Eichstädt, H. Wroblewski, H. Eichstädt, D. Janicka, J. Jasnowska, M. Trzeciak (red.), *Die Geschichte des Naturschutzes in Pommern von den Anfängen bis in unsere Zeit / Historia ochrony przyrody na Pomorzu od zarania dziejów po dzień dzisiejszy*. Friedland, 56–77.
- Eichstädt W., Enger M., Giergielewicz J., Klafs G., Stübs J., Zyska P., Zyska W. (red.), 1998. Paul Robien (1882–1945). *Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*.
- Fenger M. 1962. Ein Idealist reistein Wassers. Paul Robien und seine Naturwarte Mönne. *Stettiner Nachrichten* 5, 4–5.
- Freund R. 1921. Ornithologische Beobachtungen aus Ostpommern. *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 2, 92–97.

- Filipowiak W. 1957. Działalność Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie w 1957 r. *Materiały Zachodniopomorskie* 3, 352.
- Filipowiak W. 1962. Sprawozdanie z działalności Muzeum Pomorza Zachodniego w Szczecinie w 1962 r. *Materiały Zachodniopomorskie* 8, 554.
- Filipowiak W. 1965. Muzeum Pomorza Zachodniego w dwudziestoleciu (1945–1965). *Materiały Zachodniopomorskie* 11, 9–26.
- Filipowiak W. 1971. Muzeum Narodowe w Szczecinie. *Przegląd Zachodniopomorski* 15/2, 19–20.
- Gałczyńska C. 1999. Erwin Ackerknecht (1880–1960), wybitna postać szczecińskiego życia kulturalnego pierwszej połowy XX wieku. W: M. Glińska, K. Korman, B. Kozłowska, R. Makala (red.), *Kultura i sztuka Szczecina w latach 1800–1945. Materiały Seminarium Oddziału Szczecińskiego Stowarzyszenia Historyków Sztuki, 16–17 października 1998*. Szczecin, 211–217.
- Gaziński R. 1986. Dział Morski. Muzeum Narodowe w Szczecinie. Dorobek naukowy w 40-lecie. *Przegląd Zachodniopomorski* 4, 265–266.
- Giergielewicz J. 1994a. Die letzten Jahre im Leben von Paul Robien (1882–1945) – ein Beitrag zu seiner Biographie. *Ornithologischer Rundbrief für Mecklenburg-Vorpommern* 36, 52–60.
- Giergielewicz J. 1994b. Paul Robien 1882–1945. *Kronika Szczecina*, 77–81.
- Giergielewicz J. 1995. Paul Robien – badacz i pionier ochrony przyrody Pomorza. *Magazyn Ekologiczny* 9, 16–17.
- Giergielewicz J. 1998a. Paul Robien – eine kurze Biographie. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 5–6.
- Giergielewicz J. 1998b. Paul Robien – Forscher und Pionier des Naturschutzes in Pommern. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 23–31.
- Giergielewicz J. 2000a. *Robien Paul*. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina 2 (P–Ż)*. Szczecin, 257–258.
- Giergielewicz J. 2000b. Paul Robien. Globtroter, przyrodnik, odkrywca świata. W: J. Daman (oprac.), *Szczecinianie stulecia*. Łódź, 108–109.
- Giergielewicz J. 2000c. Stacja Przyrodnicza Mienia. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina 2 (P–Ż)*. Szczecin, 366–367.
- Giergielewicz J. 2000d. *Najkrótsza historia wojny i hitlerowskiej okupacji Polski 1939–1945 widziana oczami i opisana gehenną losu polskiego chłopca z warszawskiego Żoliborza*. Szczecin.
- Giergielewicz J. 2000e. Życie i śmierć w ptasim królestwie. *Gazeta na Pomorzu* 13, 6.
- Giergielewicz J. 2003. Noskiewicz Jerzy. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina. Suplement 1 (A–Ż)*. Szczecin, 170.
- Giergielewicz J. 2015a. Noskiewicz Jerzy. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina. Wydanie jubileuszowe z okazji 70-lecia polskiego Szczecina*. Szczecin, 635.
- Giergielewicz J. 2015b. Robien Paul. W: T. Białecki (red.), *Encyklopedia Szczecina. Wydanie jubileuszowe z okazji 70-lecia polskiego Szczecina*. Szczecin, 854–855.

- Giergielewicz J., Zyska W. 1996. Paul Robien – uzupełnienie biografii. *Zielona Arka. Magazyn Ekologiczny* 6, 26–28.
- Giergielewicz J., Zyska W. 1998a. Ergänzungen zur Biographie Paul Robiens. Die letzten Monate des 2. Weltkrieges und die Geschichte der Naturstation auf der Insel Mönne in der Nachkriegszeit. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommer-scher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 32–38.
- Giergielewicz J., Zyska W. 1998b. Polnische Erben der Ideen Paul Robiens. Ing. Jerzy Noskiewicz – ein Wegbereiter für den Naturschutz in Pommern. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommer-scher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 62–65.
- Haffer J. 2008. The origin of modern ornithology in Europe. *Archives of Natural History* 35, 76–87.
- Hahne A. 1920. Gründung der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft. *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 1, 126–132.
- Hinz H. 1950. Robiens wurden 40mal überfallen und schliesslich ermordet. *Stettiner Nachrichten* 2, 3–4.
- Hinz H. 1969. Robiens Zwitscherklub. Erinnerungen an die Naturwarte Mönne. *Stettiner Nachrichten* 6, 3.
- Hinz H. 1972. Ein wesisser Schwan erinnert mich. Vor 50 Jahren gründete Paul Robien die Naturwarte Mönne. *Stettiner Nachrichten* 5, 7.
- Holzfluß E. 1925. Aus der Pflanzenwelt auf der Mönne. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 5, 72–75.
- Kacprzak D. 2021. Z dziejów szczecińskiego muzealnictwa – Museum der Stadt Stettin / Zur Geschichte der Stettiner Museen – das Museum der Stadt Stettin. W: D. Kacprzak, S. P. Kubiak, L. Kærulf-Møller, B.M. Wolska, *Stettin/Szczecin – jedna historia. Sztuka XIX i XX wieku ze zbiorów Muzeum Narodowego w Szczecinie / Stettin/Szczecin – eine Geschichte. Kunst des. 19 und 20. Jahrhunderts aus dem Bestand des Nationalmuseums Stettin*. Gudhjem–Szczecin, 19–48.
- Koehler O. 1956. Horst Wachs. *Zoologischer Anzeiger* 20, 490.
- Koske F. 1917a. Die Veröffentlichungen über die Vogelwelt Pommerns. (Ornithologische Bibliographie Pommerns) bis zum Ende des Jahres 1915 [1530–1891]. *Journal für Ornithologie* 65, 1, 1–42.
- Koske F. 1917b. Die Veröffentlichungen über die Vogelwelt Pommerns. (Ornithologische Bibliographie Pommerns) bis zum Ende des Jahres 1915 [1892–1915]. *Journal für Ornithologie* 65, 2, 121–169.
- Koske F. 1920. Über die ornithologische Literatur Pommern. *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 1, 67–74.
- Koske F. 1921. Die Enten Pommerns. Aus dem Nachlass für den Druck durchgesehen von Ernst Garduhn (Stettin). *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 2, 80–91.
- Kowalska K. 1948. „Apostoł” z Wyspy Mętnej. O ornitologu Pawle Robienie z Pomorza Zachodniego. *Tygodnik Wybrzeża* 3/46, 2.

- Kozińska B. 2013a. Muzeum Miejskie na Hakenterrasse – tradycja i awangarda / Das Stadtmuseum auf der Hakenterrasse – Tradition und Avantgarde. W: S.P. Kubiak, D. Kacprzak (red.), *100 lat muzeum w Szczecinie / 100 Jahre des Museums in Stettin*. Szczecin, 106–139.
- Kozińska B. 2013b. Muzeum Pomorskie – kolekcje przyrodniczo-naukowe i sztuki antycznej Heinricha Dohrna / Das Pommersche Museum – Heinrich Dohrns Naturkunde- und Antikensammlungen. W: S.P. Kubiak, D. Kacprzak (red.), *100 lat muzeum w Szczecinie / 100 Jahre des Museums in Stettin*. Szczecin, 87–105.
- Krüger L. 1920. Berichte. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 1, 111–160.
- Krüger L. 1921. Berichte. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 2, 130–152.
- Linse U. 1986. Ökopax und Anarchie. Eine Geschichte der ökologischen Bewegungen in Deutschland. München.
- Linse U. 1998. Paul Robien – eine Würdigung seines Lebens. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 7–22.
- Liskowacki A.D. 1996. Wyspa Robiena. *Kurier Szczeciński* 83, 7.
- Liskowacki A.D. 1998. *Cukiernica pani Kirsch*. Szczecin.
- Liskowacki A.D. 2021. *Cukiernica pani Kirsch*. Wyd 2. popr. Szczecin.
- Lück L. 1991. Paul Robien – Ein Leben für die Vogelforschung. *Falke* 38/9, 290–291.
- Meyer W. 1939. Geschichte des Stettiner Entomologischen Vereins. *Stettiner Entomologische Zeitung* 100, 3–71.
- Migge L. 1919. *Das grüne Manifest*. *Die Tat* 10/2, 912–919.
- Migge L. 1926. *Der soziale Garten. Das grüne Manifest*. Berlin–Friedenau.
- Muhr W. 1930. Meinem Lehrer Hermann Ploetz. *Unser Pommerland* 15/10, 342–344.
- Müller K. 1910. Grundriss der Geschichte des preussischen Volksschulwesens für Seminaristen, Lehrer und Schulaufsichtsbeamte. Osterwieck/Harz–Leipzig, 201–224.
- Museum 1913a – *Museum der Stadt Stettin. Vorläufiger Führer* 1913a. Stettin.
- Museum 1913b – *Museum der Stadt Stettin. Vorläufiger Führer*, 2. Aufl. 1913b. Stettin.
- Museum 1915 – *Museum der Stadt Stettin. Vorläufiger Führer*, 3. erg. Ausg. 1915. Stettin.
- Neubaur R. 1925. Arteliste Vögel von Usedom-Wollin, *Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 6, 29–38.
- Noskiewicz J., Starobrzańska J., Wysocki R. 1988. Ptaki rezerwatu Świdwie i okolicy. *Ochrona Przyrody* 46, 217–258.
- Nowak E. 1994. Nochmals über Paul Robien und die Stettiner Ornithologen. *Falke* 41/1, 20–21.
- Olusoga D., Erichsen C. 2012. *Zbrodnia Kajzera*. Warszawa.
- Osajda M. 2020. Okruchy życia Jerzego Giergielewicza – leczył ludzi i przyrodę. *Kurier Szczeciński* 61, dod. *Magazyn Kuriera* 13, 4–5.
- Pfaffl F. 2017. Zur Geschichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft (1918–1944) in Stettin an der Oder. *Bayerische Wald* 30/1–2, 64–68.

- Ploetz H. 1986. Über die Autobiographie Paul Robiens. W: U. Linse, *Ökopax und Anarchie. Eine Geschichte der ökologischen Bewegungen in Deutschland*. München, 165–167
- Pro memoria 2013 – Pro memoria. Jerzy Noskiewicz – twórca rezerwatu „Świdwie”. W: J. Jasnowska (red.), Rezerwat przyrody Jezioro Świdwie 1963–2013. Szczecin, 5.
- Raack F. 1969. *Pommersche Literatur. Proben und Daten*. Hamburg, 348.
- Robien P. 1918. Von der Gebirgsbachstelze. *Ornithologische Monatschrift* 43/4, 96.
- Robien P. 1920a. Das Brutgeschäft pommerscher Vögel im Jahre 1919. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 1, 57–66.
- Robien P. 1920b. Naturschutz-Domäne Hohenfelde. *Vogelschutz* 1, 210.
- Robien P. 1920c. *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin*. Stettin.
- Robien P. 1920d. Zur Erforschung der pommerschen Vogelwelt. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 1, 51–56.
- Robien P. 1921a. *Neubau für eine freie Erde* [Teil. 1: *Siedlungs-Aktion*. Teil. 2: *Auf zur Tat*. Teil. 3: *Arbeitsfreude*]. Wien–Leipzig.
- Robien P. 1921b. Neuendorfer See, Kreis Randow. *Pommersche Tagespost* 4 IX 1921, [strona nieustalona].
- Robien P. 1921c. Vogelfrei. *Der freie Arbeiter* 14/38, 1.
- Robien P. 1922a. Alte und neue Forschungsmethoden. *Der freie Arbeiter* 15/31, 1.
- Robien P. 1922b. *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin. Nachtrag 1920/21*. Stettin.
- Robien P. 1923a. *Die Vogelwelt des Bezirkes Stettin II: 1920–1923*. Stettin.
- Robien P. 1923b. Worpswede-Mönne. *Der freie Arbeiter* 16/7, 4.
- Robien P. 1926. *Unter gefiederten Freunden*. Stettin.
- Robien P. 1928. Die Vogelwelt Pommerns. *Abhandlungen und Berichte Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft* 8, 1–94.
- Robien P. 1930. Der Neuendorfer See – das bedeutendste Sumpfvogelgebiet des Kreises Randow. *Unser Pommerland* 15, 412–414.
- Robien P. 1931. Die Vogelwelt Pommerns. Nachtrag 1929/30. *Dohrniana. Abhandlungen und Berichte der Pommerschen Naturforschenden Gesellschaft und des Naturkunde-Museums der Stadt Stettin* 11, 10–33.
- Robien P. 1931–1932. *Nachrichtenblatt des Bundes Naturwarte* 1–8.
- Robien P. 1932–1943. *Nachrichtenblatt der Naturwarte Mönne* 9–21.
- Robien P. 1935. Die Vogelwelt Pommerns 2. Nachtrag 1931–34. *Mitteilungen über die Vogelwelt* 34, 49–72.
- Ruthke H. 1998. Erinnerungen des Enkels an seinen Großvater. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 47–50.
- Ruthke H. 2016. Zwei Ornithologenleben – eine Leidenschaft. 99 Jahre Naturschutz – Paul Robien (Ruthke) 02.09.1882 Bublitz – 11.1945 Stettin – Mönne Insel, Paul Ruthke 29.06.1908 Stettin – 31.01.1981 Osteinbek b. Hamburg. Hamburg.
- Ruthke P. 1949. Zum Gedächtnis – Paul Robien. *Vogelwelt* 70, 174–175.
- Ruthke P. 1951. Die Brutvogel des Monnegebietes im pommerschen Oderdelta. *Ornithologische Abhandlungen* 3/11, 1–41.

- Ruthke P. 1953. Ein Freund der Gefiederten. *Pommern 1954 – Ein Hausund Jahrbuch*, 94–96.
- Ruthke P. 1962. Ein Leben für den Naturschutz. Paul Robien und seine Naturwarte Mönne. *Pommersche Zeitung* 12/35 (1 IX 1962), 7–8.
- Ruthke P. 2016. Lebenslauf [kopia maszynopisu z 1949 r.]. W: H. Ruthke (oprac.), *Zwei Ornithologenleben – eine Leidenschaft. 99 Jahre Naturschutz – Paul Robien (Ruthke) 02.09.1882 Bublitz – 11.1945 Stettin – Mönne Insel, Paul Ruthke 29.06.1908 Stettin – 31.01.1981 Osteinbek b. Hamburg*. Hamburg, 182–183.
- Schlundt G. 1978. Paul Ruthke jun. zum 70. Geburtstag. 29.06.1908–29.06.1978. *Vögelkundliches Tagebuch Schleswig-Holstein* 6/2, 184–191.
- Stübs J. 1998a. Archivalien im Vorpommerschen Landesarchiv in Greifswald, den Ornithologen und Naturschützer Paul Robien (1882–1945) betreffend. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielwicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 70–72.
- Stübs J. 1998b. Ornithologische Veröffentlichungen von Paul Robien. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 51–56.
- Stübs J., Eichstädt W. 2008a. Anhang 3. Ergänzte Publikationsliste von Paul Robien. W: W. Eichstädt, H. Wroblewski, H. Eichstädt, D. Janicka, J. Jasnowska, M. Trzeciak (red.), *Die Geschichte des Naturschutzes in Pommern von den Anfängen bis in unsere Zeit / Historia ochrony przyrody na Pomorzu od zarania dziejów po dzień dzisiejszy*. Friedland, 211–215.
- Stübs J., Eichstädt W. 2008b. Literatur über Paul Robien, soweit sie sich auf seine Tätigkeit als Ornithologe und Naturschützer bezieht / Literatura o Paulu Robieniu o ile dotyczy jego działalności jako ornitolog i pracownik ochrony przyrody [sic!]. W: W. Eichstädt, H. Wroblewski, H. Eichstädt, D. Janicka, J. Jasnowska, M. Trzeciak (red.), *Die Geschichte des Naturschutzes in Pommern von den Anfängen bis in unsere Zeit / Historia ochrony przyrody na Pomorzu od zarania dziejów po dzień dzisiejszy*. Friedland, 215–216.
- Stübs J., Klafs G. 1998. Das Werden und Wirken eines pommerschen Ornithologen und Naturschützers. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), *Paul Robien (1882–1945). Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 39–46.
- Szczepski J.B. 1958. O konieczności ochrony awifauny rezerwatu na Wyspie Mętnej pod Szczecinem. *Chrońmy Przyrodę Ojczyznę* 14/2, 26–31.
- Tomiałojć L. 1972. *Ptaki Polski – wykaz gatunków i rozmieszczenie*. Warszawa.
- Tomiałojć L. 1990. *Ptaki Polski – rozmieszczenie i liczebność*. Warszawa.
- Urbahn E. 1943. Professor Leopold Krüger 9.12.1861 – 6.9.1942. *Stettiner Entomologische Zeitung* 104, 181–182.
- Urbański J. 1949. Rezerwat Ptasi Mętna koło Szczecina. *Chrońmy Przyrodę Ojczyznę* 5/1–3, 57–62.
- Verwaltungs-Bericht 1868–1876 – *Verwaltungs-Bericht des Pommerschen Museums*. Stettin.

- Verzeichnis 1866 – *Verzeichnis der Sammlungen des Pommerschen Museums in Stettin*. Pommersches Museum. Stettin 1866.
- Weichbrodt D. 1998. Wirkungsstätten Paul Robiens in Vorpommern aus heutiger Sicht. W: W. Eichstädt, M. Enger, J. Giergielewicz, G. Klafs, J. Stübs, P. Zyska, W. Zyska (red.), Paul Robien (1882–1945). *Ein pommerscher Naturschützer und Ornithologe, Stettin, 20–22 September 1995*. Friedland, 57–61.
- Wójcik Z. 1995. Krystyna Kowalska (1915–1994). *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* 40/4, 87–93.
- Zawadzki S. 2017. Pierwsze 20 lat obrączkowania ptaków w Polsce (1931–1951). *Studia i Materiały CEPL w Rogowie* 19/4, 126–144.
- Zimmermann H. 2011. Dr. Werner Eichstädt zum 70. Geburtstag am 23. April 2011. *Ornithologischer Rundbrief für Mecklenburg-Vorpommern* 47/1–2, 178–180.

Źródła internetowe

- Östliche preußische Provinzen, Polen, Personenstandsregister 1874-1945. Digital images. Landesarchiv, Berlin, Deutschland. <<https://www.ancestry.de/search/collections/60749/>> [dostęp: 7 III 2022].
- Historia Stacji Ornitologicznej MiIZ PAN [2017–2021]. <<https://gdanskwypasobie-szewska.pl/pl/historia/historia-stacji-ornitologicznej-miiz-pan/>> [dostęp: 15 X 2021].
- Jaszczyński M. 2016. Paul Robien – „rewolucjonista przyrody”. Wspominamy ekologa <<https://plus.gs24.pl/paul-robien-rewolucjonista-przyrody-wspominamy-ekologa/ar/11503673>> [dostęp: 10 VIII 2021].
- Weronika Fibich. <<http://www.kana.art.pl/o-nas/weronika-fibich,62>> [dostęp: 5 X 2021].

Muzealne echa Paula Robiena – pomorskiego ornitologa i aktywisty na rzecz ochrony przyrody

Streszczenie

Paul Robien (1882–1945) – związany ze Szczecinem ornitolog, założyciel *Naturwarte Mönne* (Stacji Przyrodniczej Mönne), do dzisiaj cytowany badacz pomorskiej awifauny, radykalny działacz na rzecz ochrony przyrody, charyzmatyczny ideolog „zielonej rewolucji”, prekursor niemieckiego ruchu zielonych – w latach 1916–1920 pracował jako opiekun zbioru ptaków w *Naturkundemuseum* (Muzeum Przyrodnicze), będącym częścią *Museum der Stadt Stettin* (Muzeum Miasta Szczecina). Na podstawie publikacji i archiwaliów podsumowano dotychczasowe ustalenia na temat życia i aktywności Robiena oraz dokonano rekonstrukcji jego działalności – edukacyjnej, popularyzatorskiej i naukowej – w szczecińskim muzeum. Ugruntowała ona jego status jako ornitologa i ukierunkowała dalsze działania zawodowe, w których pojawiają się też spory z innymi pracownikami szczecińskiego muzeum, pełniącymi również funkcje urzędników w państwowych instytucjach powołanych na rzecz ochrony przyrody. Muzealny epizod Robiena stał się także okazją do naszkicowania fragmentu dziejów *Naturkundemuseum*, obejmujących zagadnienia związane z kolekcją ornitologiczną.

Ostatnia część artykułu przedstawia losy spuścizny Robiena (m.in. rękopisy) znajdującej się pierwotnie w jego domu na wyspie Mönne (Mętna, Mienia, obecnie Sadlińskie Łąki), gdzie w latach 1922–1945 funkcjonowała kierowana przez niego *Naturwarte Mönne*, która uległa zniszczeniu po jego zamordowaniu w listopadzie 1945 r. Archiwalia Robiena zostały uratowane przez Krystynę Kowalską (zoolożkę i historyczkę) i Jerzego Noskiewicza (ornitolog, założyciel Rezerwatu Przyrody „Świdwie”) – pracowników szczecińskiego muzeum w latach 1948–1950 (Kowalska) i 1957–1962 (Noskiewicz). W tekście nakreślone zostały również wpływy Robiena na późniejszych badaczy i miłośników awifauny – Jerzego Giergielewicza i Wenera Eichstäda.

W 2022 roku przypada 140. rocznica urodzin Paula Robiena oraz 100. rocznica powstania *Naturwarte Mönne*.

Museum echoes of Paul Robien – a Pomeranian ornithologist and wildlife conservation activist

Summary

Paul Robien (1882–1945), an ornithologist connected with Szczecin, founder of Naturwarte Mönne, still quoted researcher of Pomeranian birdlife, radical nature protection activist, charismatic ideologist of the “green revolution”, and precursor of the German green movement. In 1916–1920, he worked as a curator of bird collection in Naturkundemuseum, a part of Museum der Stadt Stettin. On the basis of publications and archival materials, the article summarizes the findings to date on Robien’s life and reconstructs his educational, scientific and promoting work in the museum in Szczecin. It strengthened his status as an ornithologist and directed further professional activities, in which there were also disputes with other employees of the museum who were also officials in state-run institutions established for the protection of nature. The museum episode in Robien’s career was also an opportunity to present a fragment of history of Naturkundemuseum, covering issues related to the ornithology collection.

The last part of the article examines what happened to Robien’s legacy (e.g. manuscripts) originally stored in his house on island Mönne (now Sadlińskie Łąki), where in 1922–1945 functioned Naturwarte Mönne managed by him, which was destroyed after his murder in November 1945. Robien’s archives were saved by Krystyna Kowalska (zoologist and historian of science) and Jerzy Noskiewicz (ornithologist, founder of Świdwie Nature Reserve) – employees of the Szczecin Museum in 1948–1950 (Kowalska) and in 1957–1962 (Noskiewicz). The article also depicts the influence Paul Robien had on subsequent researchers and enthusiasts of birdlife – Jerzy Giergielewicz and Werner Eichstädt.

In 2022, the 140th anniversary of Robien’s birth and the 100th anniversary of founding of Naturwarte Mönne occur.

Marta Ewa Kurzyńska
Muzeum Narodowe w Szczecinie – Biblioteka
m.kurzynska@muzeum.szczecin.pl

Łukasz Ławicki
Eco-Expert Sp.j.
lawicki@eco-expert.pl